

A SZÁVASZENTDEMETERI GÖRÖG MONOSTOR XII. SZÁZADI BIRTOKÖSSZEÍRÁSA

GYÖRFFY GYÖRGY

II.

Birtokösszeírásunk második része magánalapítványt tárgyal.

24. »...ecclesiam Sancte Marie cum casali de *Roson*, piscariis, lacu, insula Dunawi, nemoribus, terris, redditibus et aliis pertinentiis suis a quondam Clado et Manuele monasterio vestro collatis...« (<* *Ροσον*). A szövegben szereplődölt betűvel szedett helynév második eleme az *-ov* görögösítő végződéssel lehet azonos (pl. *Πρασοβόν* 'Brassó' vö. Gyóni, Szórványemlékek 110); első része, *Ros-*, pedig az eredeti helynév. Ez a Duna szigetével együttjáró egyházas hely ugyanis azonos a *Rozsd*, vagy *Rozs* szigettel, mely a mai szentendrei sziget régi neve (1318 : insula *Rusd* Fejér, VIII/7. 121; Bártfai Szabó, Pest megye okl. eml. 34; 1333 : insula *Roos* Tört. Tár 1911 : 489; 1428/1538 : *Roszyget* Uo. 157; 1439 : *Rosdzygethe* Dl. 13301; 1481: *Rosziget* Bártfai Szabó, I. m. 281; 1518 é. törv. 15. art. 1. § és 1519 é. törv. 11. art. 2. §: insula *Ros* Kovachich, Sylloge decretorum 253, 276; 1609 : »...az Vatzÿ Zigetben, az mely Zigetnek *Rosnik* neve Regj Neuzet Zerent...« Orsz. Ltár Neo-Reg. Act. Fasc. 405. N. 1.) E szigeten állott egy ismeretlen rendű monostor, melynek nevét a mai *Szigetmonostor* ill. a hozzátartozó *Pusztamonostor* határnév tartotta fenn (I. m. 422, 472 és Magyarorsz. vármegyéi és városai, Pest vm. I. 135). Középkori adatunk nincs rá; amikor 1609-ben feltűnik, már pusztának mondják : »*Monostor* : Púzta ffallúhel. Vgÿan azon Vatzÿ Zigetben *Rosnik*ban, Zent Endred elleneben, Melynek feöldejt, Reteith vgÿan azon Zent Endredjek Elik«. (I. h.) Minthogy a sziget a XIII. században a *Rosd* nemzetség tulajdona volt, kétségtelennek kell tartanunk, hogy a rajta épült monostor kegyurasága is e nemzetséget illette. Megvizsgálva a *Rosd* nemzetség tagjainak nevét, feltűnik, hogy a XIII. században még két tekintélyes tagja viselte a keleti egyházra jellemző *Demeter*, egy pedig az *Elek* nevet (Karácsonyi, MNemz. III. 21). Az *Elek* név Magyarországon az *Alexius* név változata (ld. pl. 1256 : »*Elexio* filio Nicolai comitis« = 1256 : »*Elec* filius Nicolai comitis« PRT. II. 303—6). III. Béla király Mánuel császár udvarában *Alexios* néven élt s idehaza *Chump* nevű udvari papjának nevét is *Alexius*-ra változtatta (Fejérpataky, III. Béla kir. okl. 16; EtSz. I. 1530—1), ami mutatja e személynév görög kapcsolatait.

Az oklevél szerint a szóbanforgó rozsi Boldogasszony egyház adományozója *Clad* és *Manuel* volt. Az utóbbi szintén görög nevet visel, míg a *Clad* név azonos az Árpádkorban gyakran szereplő *Keled* névvel. A XII. században ezt a nevet viselte: 1111: *Queletde*, 1113: *Quelede* bácsi ispán (Fejérpataky, Kálmán kir. okl. 44, 62); 1124: *Cledinus* ispán (Smičiklas, CD. II. 27),¹²⁹ akit azonosíthatunk az 1128 körül lezajlott magyar-görög háború leírásában Kinna-mos által említett *Κελαδής* nevű magyar főúrral (CB. 11, 18; Gyóni, Szórvány- emlékek 68). Feltehető, hogy ez a Keled bácsi ispán volt a rozsszigeti bazilita monostor egyik alapítója ill. a szávaszentdemeteri görög monostor alá rendelője.

Midőn a szávaszentdemeteri monostor 1228-ban perbe keveredett a pan-nonhalmi apátsággal szatmári birtokának határa felett, a szentdemeteri apát arra hivatkozott, hogy a birtoklására vonatkozó oklevél a pécsi püspöknél és Keled ispánnál van.¹³⁰ Tekintettel arra, hogy a pécsi püspök ezidőben a szentdemeteri monostor kegyura volt,¹³¹ a szóbanforgó *Cletus* ispánban a monostor másik kegyurát, a fenti Keled ispán leszármazottját kell látnunk.

Az 1228-ban szereplő Keled ispán azonos lehet az 1234-ben ítélező *Keled* szlavóniai al-bánnal ill. zágrábi ispánnal (Wenzel, XII. 681). Nemzetségi hovatartozása okleveleinkből nem derül ki. Annyi bizonyos, hogy nem azonos az 1234-ben szereplő Buzád-Hahold nembeli Keleddel (Karácsonyi, MNemz. II. 116; Zalai Okmt. I. 7 és II. 287), akit nem mondanak comes-nek az oklevelek; sem Guth-Keled nembeli Keled ispánnal, aki csak a tatárjárás után kezd szerepelni s 1250-ben még ezt sem írják comes-nek (Karácsonyi, MNemz. II. 82—4; Szentpétery, Regesta 931 sz.). Nem gondolhatunk a szávaszentdemeteri kegyurasággal kapcsolatban Keled fiainak nemzetségére sem, kik a bővebb krónikák szerint II. Géza; Kézai szerint III. István idejében vándoroltak be Dél-Németországból s birtokaik Valkó és Pozsega megyében terültek el.¹³²

Mindez arra mutat, hogy a szentendrei szigeten emelt görög monostor alapító ill. kegyurai, Keled és Mánuel a XII. sz. elején éltek s a talán görög eredetű Rosd nemzetség ősei voltak.

23. »...casale de *Poty* cum terris et pertinentiis suis...« (<* Ποτὸ). E helynév egy *Pat*, *Pót*, esetleg *Pócs*, vagy *Pok* (∩: *Pocy*?) falu nevének feljegyzése lehet. A földrajzi közelséget figyelembevéve elsősorban a szentendrei szigeten fekvő *Pócsmegyer* falu nevének *Pócs* elemére gondolhatnánk; e helynévre azonban csak igen késői adataink vannak (1588: *Pochmegier* Bártfai

¹²⁹ 1102-ben szerepel *Cladia* ispán a jádrai hamis oklevélben (Smičiklas, II. 10; Szentpétery, Regesta 37. sz. viszont vö. uo. 517. l., ahol utal Šufflay véleményére, mely szerint az oklevél valódi, de 1106-ban kelt); 1111-ben *Cledinus* az arbei hamis oklevélben (Smičiklas, II. 22, 24; Szentpétery, Regesta 44. sz.).

¹³⁰ «...privilegio, quod haberent apud episcopum Quinqueecclesiensem et comitem *Cletum*...» (PRT. I. 690.)

¹³¹ Koller, Hist. ep. Quinqueecl. I. 149. és részletesen ld. alább.

¹³² SRH. I. 191—2, 301; Pauler, M. Nemz. Tört. I₂. 487—8; Csoma: Ak. Ért. Tört. XIX/3. 5; Szentpétery: Turul XX. 164; vö. még Regesta 771 a, 758, 1107, 1190, 1213, 1218, 1667, 2022. sz. és Hazai Okmt. VI. 37.

Szabó, i. m. 422, 404), s nem tudjuk, hogy *Pócs* eredetileg is helynév volt-e, avagy csak egy későbbi birtokos neve.

Pest megyében Monor mellett volt egy *Pótharasztja* nevű falu is (1280 : *Poudharasta* ; 1284 : *Poudharaztha* ; 1404 : *Poltharazthya* uo. 19, 21, 120 és Csánki, I. 33) ; Fejér megye solti székében Harta körül *Pót* (1455 : *Polth* Csánki, III. 343) ; Bodrog megyében *Pot(-telki)* (1345: *Poth*; *Pochteluky* Csánki, III. 207) ; a szerémi főesperességben 1332—7: *Poch* (Mon.Vat.Hung. I/1. 175); ezek bármelyikének idevonása azonban nem valószínűsíthető.

26. »...casale *Dussunc*, cum terris, nemoribus et pertinentiis suis...« (a latin másoló elírása *Dussnuc* névből; ez <* *Δουσσουονκ*). Megfelel a régi magyar *dusnok* közszónak, ill. az ebből képzett helyneveknek (1067?/1267 : villa, que dicitur *Dusnuký* Wenzel I. 27 és Dl. 7 ; 1225 : *Dusnuc*, *Dusnicus* Wenzel, XI. 190; 1240: *dusnici* Uo. II. 101; vö. OklSz. és EtSz. I. 1455—6). *Dusnok* néven az árpádkorban azokat a felszabadított rabszolgákat nevezték, akiket azzal szabadított fel uruk, hogy valamely egyháznak meghatározott időben bizonyos szolgálmányokat adjanak, vagy szolgálatot teljesítsenek. Az a körülmény, hogy *dusnok*adományokat elsősorban magánbirtokosok tettek, mutatja, hogy jelen alapítvány is Keled és Mánuel rozsmonostori alapítványához tartozik. Dunamelléki területünkön két *Dusnok* birtokot találunk: Pest megyében (1355: *Dusnuk* Anjouk. Okmt. VI. 398 és Csánki, I. 27), ma dülönév Pécel határában (Pesty Frigyes kéziratosa Helynévtára) és Fejér megye solti székében Kalocsa és Baja között (1408 : *Dusnok* Csánki, III. 326). Azonosítása bizonytalan.

III.

A birtokösszeírás harmadik részének tekintendő az alábbi öt birtok felsorolása, amely olyan egyházzal kezdődik és olyan birtokokkal folytatódik, mely mellett adományozó neve ismét nincs megemlítve; csupán az egész összeírás legvégén (a király megbízottainak:) Demeter papnak és Nikifornak neve.

27. »...ecclesiam Sancti Nicolai de *Muclia* cum Casali, terris, nemoribus, piscariis et pertinentiis suis...« (<* *Μουκλια*?). E helynévvel kapcsolatba hozható a Fejér megye solti részén fekvő *Mikla* (1409: *Mykla*; 1455: *Mykola* Csánki, III. 338), mely ma pusztá Harta mellett. *Mikola* nevű helységet azonban találunk még Fejér megye sárvidéki részén (1471 : *Mykola* Uo.), Valkó megyében (1242: *Mycola* Wenzel, VII. 126 és Csánki, II. 284); Szerém megyében 1327: *Mykola* Uo. 250) és többfelé, s így azonosítása kétes.

28. »...casale *Camalaca* cum terris, nemoribus, piscariis et pertinentiis suis...« (<* *Καμαλακα*?). Összetett helynév, melynek második eleme a helynevekben gyakori *-lak*, *-laka* szó (1086/1130—40: *Ketel loca* PRT. VIII. 268 és Levéltári Közl. 1930. 326; 1193: *Vilak* ÓMO. 53 és OklSz.); első része pedig a *Kama* személynév (ld. Kovács, Index). Helynévi összetételben ismeretes 1293 : *Kamakuta* fons (Wenzel, V. 94) = 1295: puteus *Kama* (Uo. 139), Veszprém megyében, azonban *Kamalaka* helynévanyagunkban nem fordul elő.

30. »...cásale *Naradin* cum vineis, terris et pertinentiis suis...« (<* *Naradiv*). Azonosításánál gondolhatnánk a Szerém-megyei *Nyárad* falura (1237/1279/1385: *Narad* Wenzel, VII. 28 és Csánki, II. 250), melynek helyén ma *Neradin* község áll; e birtokról azonban 1237-ben azt írják, hogy a Gertrud királyné megölésében részes Görvej fia Péteré volt, kitől a király elkobozta s az újonnan alapított bélakúti ciszterci monostornak adományozta. *Nyárad* azonosítását megnehezíti az a körülmény, hogy Magyarországon igen sok falu viselte a *nyár* 'populus' fanévből képzett *Nyárad* nevet.

31. »...ecclesiam Sancte Marie de *Corusca* cum casali santofola, cimbris, terris et pertinentiis suis...« (<* *Korovoxa*). Azonos a marchiai főesperességben fekvő *Koruska* egyházas faluval (1332—37: *Koruska*, *Kuska* Ortway; i. m. 280 és Csánki, II. 326), melynek nevét valószínűleg a Sziszecktől délre, az Almás patak torkolata közelében fekvő *Koruska* helynév tartotta fenn. Zágráb 1217/1272 határjárásában is szerepel *Corusca* víznév (Smičiklas, III. 150—1; Ortway, Mo. régi vízrajza I. 216.).

Ezzel birtokösszeírásunk végére érkeztünk.

Áttekintve a birtokösszeírás helynevein, a helyesírásban megfigyelhetünk olyan sajtóságot, amelyek elütnek a XII. századvégi magyar helyesírástól, — s egyben a magyarországi birtokokat összeíró pápai levelek helyesírásától is, minthogy ezek Magyarországon összeállított listák alapján készültek.¹³³ Ugyanakkor oklevelünk helyesírási sajtóságai magyarázatot nyernek, ha a görög hangjelölésből vezetjük le őket. Az alábbi összehasonlításnál egyrészt a székesfehérvári keresztetek 1193. évi oklevelére támaszkodom, mely görög oklevelünk közel egykorú társának tekinthető (vö. Mikos: MNY. XXXI. 301—5); másrészt a magyar nyelv görög feljegyzéses szórványemlékeire (Gyóni, i. m. 160—81).

1. A magyar *sz* hang jele : a) az 1193-i oklevélben általában *z* (*Zala*, *Zoboca* ~ *Zoboka*, *Zold*, *Zoloc* ~ *Zulok*, *zorduk*, *Zounuch* ~ *Zaunuch*, *Zuduryg*, *cuzend*, *epzu*, *Huze*, *Izca*, *Lizcou*, *Cheuz*, *Halaz*, *Loaz*); *e* és *i* előtt többnyire *c* (*cequfa*, *ceche*, *celeuceg*, *cenholm*, *Ceraka*, *Epceu*, *hycicequi*, *hyce*, *huce*); két esetben *s* (*Sold*, amelynek van *Zold* változata is és *stamer*, mely etimológiailag a német *stammal* 'stammelnd' szóhoz kapcsolható ld. Mikos: i. h. 294); két esetben *e* előtt *sc* (*Scequed*, *Sceguen*); b) görög szórványemlékeinkben mindig σ ; c) a szávaszentdemeteri összeírásban mindig *s* (*Sabe*, *Sadmari*, *Dissa*, *Disse*).

2. A magyar *v* hang jele : a) az 1193-i oklevélben mindig *u* és *v* ill. *w* (pl. *Vorost* ~ *Worost*, *Voswar*, *Tevel* ~ *Tewel*); b) görög szórványemlékeinkben 11 esetben β , 1 esetben $\mu\pi$, 1 esetben π ; c) a szávaszentdemeteri összeírásban két esetben *b* (*Sabe*, *Orbasio*), egy név esetében *v* három ízben *Danuvi*). Az *Ivánka* és *Nádudvar* nevekben lévő *v* + magánhangzó hangkapcsolat két esetben *u*

¹³³ Ilyenek pl. III. Sándor pápa 1175-i és 1181-i, III. Orbán pápa 1187-i, III. Ince pápa 1215-i és 1216-i oklevelei etc. (PRT. I. 606, 610, 612, 630 kk.)

(Junca, Nadudur); utóbbi az 1193-i oklevélben egy névben háromszor *uo* (Ojvduor).

3. A magyar *t* hang jele: *a*) az 1193-i oklevélben mindig *t*; *b*) görög szórványemlékekben általában τ , egyszer δ ($\Delta\beta\iota\sigma\kappa\omicron\varsigma$ MNy. XLII. 46); *c*) a szávaszentdemeteri oklevélben öt esetben *t* (Tusedi, Tepili, Titili, Gerinetum, Poty), két esetben *d* (Dissa, Sadmari).

4. A magyar *h* hang jele: *a*) az 1193-i oklevélben mindig *h* (pl. Halaz, hyg, holm, humerou, bihor); *b*) görög szórványemlékekben 5 esetben χ , 1 esetben $\emptyset$; *c*) a szávaszentdemeteri birtokösszeírásban 2 esetben *ch* (Chesmasi, Cherip?).

Oklevelünk több esetben tartotta fenn görögösítő végződés nyomát. Görög szórványemlékeinkből az összehasonlító anyagot Gyóni i. művéből (188—96 l.) vettem.

1. A görög *-ov* (pl. $\Pi\rho\alpha\sigma\sigma\beta\omicron\nu$ 'Brassó') a szávaszentdemeteri oklevélben: *-on* (pl. Roson).

2. A görög *-iv* (pl. $\text{'}\text{A}\rho\tau\omicron\upsilon\upsilon\tau\iota\nu$ 'Erdőd') oklevelünkben: *-in* (pl. Naradin).

3. A görög *-iov* (pl. $\Pi\alpha\gamma\acute{\alpha}\tau\zeta\iota\omicron\nu$ 'Bács', $\text{'}\text{T}\iota\tau\acute{\epsilon}\lambda\iota\omicron\nu$ 'Titel') oklevelünkben latin praepositívóval kapcsolatban latinositva: *de ...-io* (de Ilicio, de Ylicio, de Orbasio, de Arpario).

Az oklevél görög feljegyzésre mutató maradványainak vizsgálata után vessünk egy pillantást a szórványemlékek magyar nyelvi sajátságaira.

Magyar nyelvi szempontból néhány figyelemreméltó megfigyelést tehetünk, ha oklevelünk helyneveinek hangtani sajátságait összevetjük a székesfehérvári keresztések 1193-i oklevelében található magyar nyelvi anyag hangállapotával. Az összehasonlításra alapot nyújt Mikos idézett tanulmánya (305—8 l.).

1. Az 1193-i oklevél az illabiális $\acute{a} > o$ változás tekintetében átmeneti állapotot mutat, amennyiben a változás számos esetben megtörtént (pl. Bodoght, Boronch, Horcha, Worost), viszont csaknem ugyanennyi eset képviseli a régebbi illabiális $\acute{a}$ -t (pl. Areinnes, talena, Vilak, Wajoda). Mikos felteszi, hogy ez utóbbiak közül némelyik talán régebbi feljegyzésből való (i. h. 305).

A szávaszentdemeteri oklevélben az eredetibb magyar illabiális *a*-nak kétféle megfelelése van. Az esetek többségében (α -nak megfelelő) $\acute{a}$ -t találunk (Arpario, Macra, Sadmari, Camalaca, Cepla(n), Orbasi); amivel szemben *o*-val való jelölésre egyetlen példánk sincs. Ez a körülmény amellet szól, hogy oklevelünk korábbi hangállapotot mutat, mint az 1193-i oklevél. Megjegyzendő, hogy a görög α -val e korban jelöltek (nyiltabb?) *o* hangot is (Gyóni, i. m. 160); azonban az 1237-i *Zotumart*, *Zuthumar* helynévnek oklevelünkben *Sadmari* alakban való előfordulása ezen az alapon nem magyarázható s világosan hangváltozásra mutat. Még érdekesebb az illabiális $\acute{a}$ hangnak három esetben való megfelelése *e* (<* ϵ) jelöléssel első szótagban mássalhangzó után (Chesmasi. Cepla, Gerinetum). Ez a hangjelenség néhány igen korai nyelvemlékünkben mutatkozik

(pl. Konstantinos Porphyrogenetos: *-γεγραμμένου, Τετραμζοῦς* ed. Moravcsik 40/5, 64; 1109: *Serlous* Fejérpataky, Kálmán kir. okl. 34), s talán feltehető, hogy itt nem egyszerű disszimilációs jelenséggel van dolgunk (így Gombocz, *Összegyűjtött művei* II/1. 90), hanem ó-magyar nyelvjárási sajátossággal.

2. Az 1193-i oklevél nyelve már nem tüntet fel tővégi rövid magánhangzót. Kivételt képez a *tatu* és *ugufa* szó, utóbbi esetben is az összetétel első tagjának véghangzója (Mikos, i. h. 308).

A szávaszentdemeteri oklevélben a tővégi rövid magánhangzó úgyszólván minden esetben jelölve van: Chesmasi, Sadmari, Titili, Tepili?, Tusedi, Poty. Emellett valószínű, hogy a tővégi rövid magánhangzót őrzi a görögös végződéssel és latin ragozással eltorzított Ilicio, Ylicio, Orbasio, Arpario *i* hangja, valamint a latinositott Gerinetum helynév *u*-ja.

Az illabiális *ü* és a tővégi rövid magánhangzó következetes jelölése birtokösszeírásunkban azt bizonyítja, hogy az 1193 és 1196 között kiállított szávaszentdemeteri oklevél birtokfelsoroló része korábban készült, mint a székesfehérvári keresztesek 1193-i oklevele. Ez csak oly módon képzelhető el, hogy az 1193—96-i görög oklevél a szávaszentdemeteri monostor egy régebbi birtokösszeírólevele alapján készült, amely nyilván szintén görög nyelven volt kiállítva.

E megállapítással elérkeztünk a monostor birtoklástörténetének problémájához.

Mikor részesült a szávaszentdemeteri monostor azokban az adományokban, amelyeket a birtokösszeírólevél felsorol?

Mint fentebb említettük, Alpár 1075-i határjárásában a szentdemeteri apát még nem szerepel a szomszédos birtokosok között, holott az oklevél részletesen ismerteti a határos egyházi és magánbirtokokat. Ebből következik, hogy 1075-ben a monostor még nem rendelkezett azzal a nagy birtokkomplexummal, amelynek Alpár egyik tagja volt.

Az első csoportban felsorolt 22 birtok, melyet az összeírás pontos földrajzi sorrendben ad, magán viseli a XI—XII. századi nagy királyi adományok jellegzetességeit. Ezek között első helyen említendő a különböző vidékeken más-más gazdasági hasznot hajtó birtokok juttatása abból a célból, hogy az egyház mindenféle jövedelemből részesüljön. Ha birtokösszeírásunkat összevetjük a századforduló nagy egyházi adományaival, feltűnik, hogy Álmos herceg 1109 körül két vidéken ugyanott adott birtokot a dömösi prépostságnak (Makrán szőlőket és a Kurca mellett birtokot halászzattal), ahol monostorunk hasonló adományban részesült. Ez a körülmény egyrészt kétségtelenné teszi, hogy monostorunk szintén királyi vagy hercegi földeket kapott adományba, másrészt azonban bizonyos útmutatással is szolgál az adomány korát illetően. Minthogy pedig e nagy (I.) adomány után van felsorolva Keled és Mánuel alapítványa (II.), és Keledet nagy valószínűséggel azonosíthatjuk azzal a Keled bácsi ispánnal, aki 1113-ban és 1128-ban szerepel, a nagy királyi (vagy hercegi) adományt legkésőbb Keled életének idejére datálhatjuk.

Van azonban oklevelünknek egy eddig nem tárgyalt része, amely még közelebb visz a felsorolt adományok korának megállapításához.

Az I. birtokfelsorolás előtt, Szávaszentdemeter első és második említése között van egy olyan passzus, amelyben III. Béla oklevelének külföldi adományokat ismertető részét kell látnunk: »...a Bela rege vobis indultis, annuum cere redditum tredecim cantariorum a Basilica et Johanne Blandemero Rusorum Regibus apud Galizam vobis concessum, et apud Constantinopolitanam civitatem Ecclesiam sancti Juliani cum hospitali, domibus, apothecis et aliis omnibus tenimentis et pertinentiis suis; Ecclesiam sancti Jone, ac alias Ecclesias monasterio vestro subiectas; monasterium Sancti Demetrii Grecorum de Ungaria.....« etc.¹³⁴

Eszerint III. Béla király 1193—96-i oklevele a szávaszentdemeteri monostor eladományozása és javának felsorolása kapcsán említést tett arról, hogy Vaszilko és János Vladimír halicsi királyok 13 kantar¹³⁵ viasz évi jövedelemben részesítették a monostort. Vizsgáljuk most meg, hogy ki volt ez a két halicsi alapítványtevő és mikor történhetett az adomány.

Szaranievics, Grusevszkij és Baumgarten, aki foglalkozott a pápai bulla szóbanforgó adatával, úgy vélekedett, hogy Vaszilko és János Vladimír azonos

¹³⁴ Felmerül itt a kérdés, hogy e rész hozzátartozott-e III. Béla okleveléhez és nem a jeruzsálemi lavra számára tett önálló adományok-e, amelyek függetlenek a szávaszentdemeteri adománytól? E gondolat méltán felmerülhet, mert a viaszadományokkal kapcsolatos »vobis concessum« és a konstantinápolyi egyházakkal kapcsolatos »vestro subiectas« kifejezések az 1218-i pápai bulla egészét tekintve a laberriai Szent Theodosios egyházra vonatkoznak.

E gondolatnál szemben a következőket kell felhoznom:

1. Az »apud Ungariam«-mal kezdődő rész a birtokösszeírás végéig összefüggő egészet alkot, amelynek egy része sem választható el III. Béla »magyarországi« adományától.

2. A Béla király szávaszentdemeteri adományát bevezető mondat »cum omnibus rationibus et libertatibus suis« szavai értelmileg megkívánják, hogy a közvetlenül utána következő felsorolás kapcsolatban álljon a szávaszentdemeteri adománnyal.

3. A »vobis concessum« és »vestro subiectas« szavak ugyanúgy vonatkoztathatók Szávaszentdemeterre, mint a Theodosios lavrára. A magyarországi birtokfelsorolás közepén ugyanis Keled és Mánuel Duna-szigeti magánadománya a következő szavakkal zárul: »a quondam Clado et Manuele monasterio vestro collatis«. Márpedig Keled és Mánuel adománya nem közvetlenül a Szent Theodosios lavra számára szült, hanem a szávaszentdemeteri monostornak, ami kiderül abból is, hogy 1228-ban ismét Keled ispán a szávaszentdemeteri monostor egyik kegyura. A viaszadományt követő »vobis concessum« és a konstantinápolyi egyházadományt követő »vestro subiectas« kifejezést tehát ugyanúgy nincs jogunk elválasztani III. Béla oklevelétől, mint a Keled alapítványa után következő »vestro collatis« kifejezést. Nyilvánvaló, hogy az adományozás kifejezéseit III. Béla okleveléből ültették át a pápai oklevélbe, mely ilyenformán félremagyarázható értelmet nyert.

Alátámasztja felfogásunkat az a körülmény is, hogy a pápai bulla első részében, ahol a jeruzsálemi lavra régebbi, Magyarországon kívüli birtokai vannak felsorolva, adományozó neve és adományozás ténye egy helyen sincs feltüntetve.

Foglalkozott a szóbanforgó viaszadománnyal Szaranievics Isidor (Die Hypatios Chronik als Quellen-Beitrag zur Österreichischen Geschichte. Lemberg 1872. 117—8), ki felfogásunkhoz hasonlóan a Száva melletti bazilita kolostorra vonatkoztatta.

Grusevszkij hivatkozva Szaranievics munkájára a viaszadományt a Száva melletti Laberria-i (!) monostorra vonatkoztatta, ami a két egyház téves összekeverése (i. m. II. 454, 2. jegyz.).

Baumgarten mind a két vélemény ismeretében teljesen félremagyarázta e helyet: »Ce document traite d'une donation, faite au couvent 'in Laberria' près du fleuve de San, dans les pays slaves de la Hongrie«. (Orientalia Christiana. Vol. IX. 17.)

¹³⁵ Régi földközi-tengervidéki súlymérték, melynek értéke 50,5 kg és 56,3 kg között változott.

Vladimirko halicsi fejedelem ismeretlen nevű fiaival, akik trónjavesztett atyjukkal 1188-ban kerültek Magyarországra s állítólag itt is maradtak.¹³⁶

Nézetem szerint ez a feltevés nem fogadható el. Mit tartalmaznak az orosz évkönyvek Vladimirko fiairól?

Vladimirko halicsi fejedelem 1167-ben kelt egybe Szvjatoszláv csernigovi fejedelem leányával, de nem élt vele békés házasetet. Az évkönyvek az 1188. évnél tudatják, hogy egy papnak a feleségével élt együtt, akitől két fia született. Az elégedetlen halicsiak felkeltek ellene, mire Vladimirko nejével és két fiával Béla magyar királyhoz menekült és kérte, hogy helyezze vissza őt a halicsi trónra. Béla azonban elfogatta és családjával együtt bezáratta egy toronyba; Halicsot pedig fia, az ifjú Endre számára elfoglalta.¹³⁷ Az 1190. évnél az Ipatius kézirat a következőket írja: »Ugyanezen esztendőben Jaroslavič Volodimer megugrott Magyarországból, a kőtoronyból, amelyben őt papnéjával és két gyermekével együtt a király fogva tartotta«. A gustini kézirat a párhuzamos helyen arról tudósít, hogy Vladimir nem egyedül szökött meg; »Jaroslavič Volodimer nejével és gyermekeivel együtt megszökött a magyaroktól, ahol két évig volt börtönben«. ¹³⁸ Vladimir szökése után sem jutott trónja birtokába; gyermekeiről pedig többé nem történik említés.

Ez ismeretlen nevű gyermekeknek a szávaszentdemeteri monostor alapítványtevő »királyaival« való azonosítása mindenképpen elfogadhatatlan. III. Béla és Vladimir viszonya nem volt olyan kedvező, hogy ez egy magyarországi egyházi alapítványt eredményezett volna; itt azonban nem is róla, hanem gyermekeiről lenne szó. Vladimir gyermekei viszont ezidőtájt kicsinyek voltak, akik maguk alapítványt nem tehettek. III. Béla szökésük után néhány évvel, 1193—96-ban semmiképpen sem írhatta róluk, hogy »reges apud Galizam«, hiszen gyermekek voltak, akik soha uralomra nem kerültek, sőt akiknek uralmát Béla el sem ismerte volna. Minthogy emellett nevüket sem ismerjük, nyugodtan számításon kívül hagyhatjuk őket.

Az oklevelünkben szereplő két halicsi király azonosításánál egy biztos fogódzópont van: *Basilica* neve. Az orosz fejedelmek első galíciai ágának egyetlen tagja viselt Vaszilko nevet: Vaszilko Rosztiszlavics. Így tehát nem lehet kétségünk afelől, hogy *Basilica* ezzel azonos. Ez a Vaszilko a Halics melletti Terebovlj fejedelme volt; 1067 körül született és 1125-ben halt meg.¹³⁹ Hogy a szávaszentdemeteri alapítványtevőt vele kell azonosítanunk, támogatja az az adat is, mely szerint Vaszilkonak a Balkán felé, a dunai bolgárokkal politikai tervei voltak. Nesztor, a krónikáiró 1097-ben követségben járt Vaszilkónál, aki terveiről beszélván a következőket mondotta: »... és azután meg akartam hódítani a dunai bolgárokat és letelepíteni őket magamnál.«¹⁴⁰ Vaszilko

¹³⁶ I. h.

¹³⁷ Hodinka, Az orosz évkönyvek magyar vonatkozásai 288—93.

¹³⁸ U. o. 303.

¹³⁹ Vö. Baumgarten, i. m. 15—16.

¹⁴⁰ „... и посемь хотѣлъ есмь перяяти Болгары Дунайскыя, и посадити я у себе ... ” (Лѣт. по Ипатскому списку 1871. 174.)

számára tehát nem lehetett közömbös egy olyan tekintélyes görög monostor megnyerése, mely a görögök által meghódított Bulgária határán állt és amelyben alapítása óta szláv szerzetesek is laktak.¹⁴¹

Nagyobb kérdést állít elénk, hogy kivel kell azonosítanunk a *Basilica*-val együtt szereplő »...*Johanne Blandemero* Rusorum Regibus apud Galizam« fejedelmet. Iván-Vladimir kettős nevű fejedelmet ugyanis nem ismerünk az első halicsi dinasztiaiban, csupán a volhiniai fejedelmek között szerepel Vladimir-Iván, ez azonban a XIII. század második felében élt,¹⁴² s így nem jöhet számításba.

Az orosz évkönyvekben azonban megtalálhatjuk a megoldást. 1139 és 1141 között ugyanis több ízben feltűnik Iván és Vladimir (Vladimirko) halicsi fejedelem, s ami sokat mond, Iván minden esetben együtt szerepel Vladimirrel: 1139-ben Iván Vaszilkovics és Volodimerko Volodarevics Halicsból Vszevolod kievi fejedelem ellen vonult »... Ивана Василковича и Володаревича из Галичи Володимерка. ...« (Лѣт. Ип. 1871. 218). Ezt követően a szóbanforgó Vaszilkovics és Volodarevics tárgyalásokat folytatott Izjaszlav Misztiszlaviccsal: »Васильковичъ ...и Володаревичъ Галичскій князь привабиша и собъ Изяслава Мьстиславича ...« (U. o. 219). 1141-ben Iván Vaszilkovics meghalt Halicsban és Volodimerko Volodarevics lépett örökébe s így az egész Halics felett ő vette át az uralmat: »Сего же лѣта преставися у Василковичъ Иванъ, и прия волость его Володимерско Володаревичъ; съде во обою волостью княжа в Галичи.« (U. o. 221).

Iván, az előbb tárgyalt Vaszilko fia, tehát Halics trónján ült 1141-ben bekövetkezett haláláig; a vele együtt szereplő Vladimirko pedig Volodarnak (Vaszilko testvérének) fia, aki Ivánt követte a halicsi trónon. Azt hiszem, nem lehet vitás, hogy a szövegünkben szereplő »... et *Joanne Blandemero* Regibus apud Galizam« alatt nem egy, hanem két személyt, Ivánt és Vladimirt kell értenünk, s a félreérthető szöveget a görögből való fordítás illetve kivonatolás hibájának kell tulajdonítanunk.

Mit tudunk már most e fejedelmekről, illetve Magyarországhoz való viszonyuk kronológiájáról?

Az 1097-ben megkötött ljubecsi szerződésben Volodar Rosztiszlavics Peremisl városát és tartományát nyerte el, testvére Vaszilko pedig Terebovlj-t (Halics mellett északkeletre). Volodar és Vaszilko azonban nem sokkal e szerződést követően ellenséges viszonyba került Szvjatopolk kievi fejedelemmel s a vele szövetséges Kálmán királlyal. Kálmán serege 1099-ben súlyos vereséget szenvedett Peremisl mellett a testvérpárral szövetkezett kunoktól. Ez az ellentét a magyarok és a galíciai fejedelmek között tovább is fennmaradhatott, mert 1104-ben Álmos herceg a Rosztiszlavicsokkal szembenálló kievi Szvjatopolk leányát vette feleségül; 1112-ben pedig Kálmán király szintén Kievből nősült.

¹⁴¹ Ld. 219. jegyzet

¹⁴² Baumgarten, i. m. 46—47: 1248 után született és 1288-ban halt meg.

A magyar kievi kapcsolatok bomlását jelentette az, hogy Kálmán 1113-ban visszaküldte Oroszországba kievi feleségét, Eufémiát. Ez valóban azt eredményezte, hogy Magyarország a szomszédos Halics területén élő fejedelemségekkel került barátságos kapcsolatba; aminek jeleként 1118-ban lodomériai Jaroszláv Magyarországra menekült és 1123-ban Vaszilko és Volodár szövetséget kötött II. István magyar királlyal Jaroszláv lodomériai trónrahelyezése érdekében. Volodár nem sokkal ezt követően, 1124-ben, Vaszilko pedig 1125-ben meghalt. Az 1141-ben elhunyt Vaszilkovics Iván magyar kapcsolatait nem ismerjük; az 1153-ban elhalálozott Volodarevics Vladimir viszont 1144-ben a magyarokkal szövetségben harcolt.¹⁴³

E rövid áttekintésből kiderül, hogy Vaszilko életkörülményei és viszonya Magyarországhoz csak 1113 és 1125 között tett lehetővé egy olyan politikai gesztust is jelentő alapítványtételt, mint a szávaszentdemeteri viaszadomány.¹⁴⁴ Kronológiailag egybevág ezzel a megállapítással az, hogy a másik alapítványtevő, Keled ispán 1111 és 1128 között szerepel forrásainkban.

Amennyiben a szávaszentdemeteri monostor számára történt nagy királyi adomány egyszerre történt Vaszilko és Keled ispán alapítványával, ennek idejét is 1113 és 1125 közé, Kálmán és II. István uralkodása idejére kell helyoznunk. E szűkebb időközön belül két eseménnyel lehet kapcsolatba hozni a szávaszentdemeteri alapítványtételt. Tatycsev orosz története szerint Volodarevics Vladimir, a későbbi halicsi fejedelem, 1117-ben feleségül vette Kálmán király leányát;¹⁴⁵ a reánk maradt orosz évkönyvek azonban ezt az adatot nem tartalmazzák. A másik kedvező időpont 1124 lehetne, amikor Vaszilko, Volodár és II. István szövetségesként lépett fel. Sajnos e kérdést adataink gyér volta miatt biztonságosan eldönteni nem tudjuk.

Ami Iván és Vladimir szerepét illeti, lehetséges, hogy ezek Vaszilko adományát utóbb erősítették meg.

A fenti kronológiai vizsgálatból az mindenesetre kiderül, hogy hozzávetőleg erre az időre kell datálnunk az első szávaszentdemeteri összeírást. Hogy Magyarországon ekkor megvolt a lehetőség egy görög oklevél kiállítására, elég felhoznom, hogy Simon pécsi püspök 1109-ben írta át István királynak száz évvel korábban kiállított görögnyelvű oklevelét. Simon püspök működésének idejére pedig megjegyzendő, hogy 1109 és 1124 között szerepel hiteles oklevelekben.¹⁴⁶

Tartalmaz azonban oklevelünk egy másik alapítványt is, amelyről eddig nem beszéltünk.

¹⁴³ Hodinka, i. m. 55—67, 73—6, 95—9, 201—3, 266—7; SRH. I. 423—5, 429, 437—9; Pauler, i. m. I² 203—6, 223—4, 231—2; Grusevszij, i. m. II. 412—9; Baumgarten, i. m. 15—6.

¹⁴⁴ Az a tény, hogy orosz fejedelmek Magyarország területén — alighanem a magyar királlyal közösen — egyházi alapítványt tettek, abba a jelentős művelődési kapcsolatba illeszthető be, amelynek első jele a visegrádi görög rítusú monostor, valamint a tihanyi és zebegegyi orosz remetesség alapítása volt I. Endre és felesége, Anasztázia, a kievi nagyfejedelem leánya által (vö. Csemegei József, Archeológiai Értesítő 1946—48. 396—405 és bővebben ld. alább).

¹⁴⁵ Tatycsev II. 232 alapján idézi Baumgarten i. m. 16.

¹⁴⁶ Szentpétery, Regesta 42, 43, 51. sz.

III. Béla görög oklevele a tárgyalt viaszadomány és a birtokfelsorolás között említést tett a Konstantinápolynál fekvő Szent Julián egyház, a hozzátartozó ispotály, házak, élestár, valamint a Szent Jónás egyház eladományozásáról.

Az alapvető kérdés, amely e részlet vizsgálata kapcsán felmerül, a következő: Ki adta, kinek és mikor a szóbanforgó konstantinápolyi egyházakat?

Az oklevél szövegében nincs megadva, hogy ki az adományozó, ugyanúgy, mint a folytatólag felsorolt 20 birtok esetében. E 20 birtokról viszont tudjuk, hogy eredetileg is királyi birtok volt; 1193—96-i eladományozása pedig 12 egyházával együtt a magyar király jogán történt, s így azt kell tartanunk, hogy a konstantinápolyi egyház is a magyar király rendelkezése alá tartozott. Ha nem így lenne, akkor ugyanúgy oda írták volna az idegen adományozó nevét, mint ahogy a viaszalapítvány mellé oda írták Vaszilko és Vladimir, a rozsi egyházalapítvány mellé pedig Keled és Mánuel nevét. Mindebből az következik, hogy a magyar király a XII. században kegyuraságot gyakorolt a konstantinápolyi Szent Julián egyház és tartozékai felett. Ha pedig ez így áll, akkor a szóbanforgó egyház nem lehet más, mint az az István király által alapított és szükséges tartozékaival ellátott díszes konstantinápolyi egyház, ill. zarándokház, melyről István király XI. században készült nagyobb legendája és a Hartvik-féle legenda egyértelműleg emlékezik meg.¹⁴⁷

A legenda elmondja, hogy István király Jeruzsálemben, Rómában és Konstantinápolyban alapított monostort (ill. szállóházat) s okleveles adatok tanúskodnak egy hasonló ravennai alapításáról.¹⁴⁸ Kétségtelen, hogy a ravennai alapítvány a Rómába zarándoklók, a konstantinápolyi alapítvány pedig a Jeruzsálemben zarándoklók útjának megkönnyítésére szolgált. A római és ravennai alapítvány történetét jól ismerjük. A római magyar monostort és zarándokházat 1776-ban bontották el, a ravennai pedig 1735 után indult pusztulásnak.¹⁴⁹ A jeruzsálemi magyar szállóházról tudjuk, hogy egy Petronilla nevű magyar asszony 1135-ben házat vásárolt számára Jeruzsálemben;¹⁵⁰ II. Géza király (1141—62) templomot épített hozzá;¹⁵¹ Atyusz nembeli Miske ispán pedig 1164-ben egy birtokot adományozott neki.¹⁵²

A konstantinápolyi egyházra és szállóházra mindeddig a legendán kívül más adatunk nem volt.¹⁵³ A szóbanforgó Szent Julián egyháznak és szállóháznak

¹⁴⁷ SRH. II. 386: »Ipsam quoque regiam urbem Constantinopolim beneficiorum munera non privavit, qui ecclesiam mirifici operis constructam cum omnibus necessariis suis donavit«. Vö. uo. 419.

¹⁴⁸ Uo. és Szentpétery, Regesta 601. sz.

¹⁴⁹ Luttor: SzIEml. I. 430—45.

¹⁵⁰ Wenzel, I. 51—3.

¹⁵¹ III. Orbán pápa 1187-i oklevelében ld. Mon. Eccl. Strig. I. 132.

¹⁵² Levéltári közl. II. 156: »Hospítali sancti regis Iherosolimis existenti dedi predium Inoc cum 2 aratris et 4 mancipiis et 50 porcis et 100 ovisibus«.

¹⁵³ Többen kapcsolatba hozták a László magyar király leánya, Komnenos János császár felesége, Iréne által alapított Pantokrator monostorral, de kellő alap nélkül.

(ispotály!) a magyar király alá való tartozása pedig eldönti a kérdést. Az István király által alapított egyház kegyurasága ugyanis az alapító halála után a soronkövetkező magyar királyokat illette. Ilyen módon állhatott jogában magyar királynak konstantinápolyi egyház sorsa felől dönteni.

Melyik királyunk rendelkezett azonban szóbanforgó egyházzal? Minthogy az egyházadományról III. Béla oklevelének bevezető részében volt szó, mely előtte és utána XII. századeleji szávaszentdemeteri alapítványokat tárgyal, a szövegösszefüggés alapján feltehető, hogy valamelyik XII. századeleji királyunk, Kálmán, vagy II. István rendelte a bizánci Szent Julián egyházat Szávaszentdemeter alá. Meggondolandó azonban, hogy szövegünk bevezető része egy oklevél bővebb narratiojának kivonata is lehet, amelyben Szávaszentdemeter alapításának története és az orosz uralkodók szerepének leírása mellett szó lehetett a Theodosios lavrának való adomány körülményeiről is, s ennek kapcsán állhatott az, hogy III. Béla adta Szávaszentdemeterrel együtt a konstantinápolyi egyházat, ispotályt stb. a jeruzsálemi görög lavrának.

Az utóbbi felfogást két körülmény támogatja. Egyrészt valószínűtlennek látszik, hogy konstantinápolyi egyházakat a szávaszentdemeteri monostor alá csatoljanak; másrészt nyilvánvaló, hogy a konstantinápolyi magyar zarándokház funkciója III. Béla uralkodásának idején veszítette el jelentőségét. A konstantinápolyi egyház és szállóház ugyanis a Jeruzsálembe utazó zarándokokat szolgálta; Jeruzsálem 1187-ben történt elestével pedig a jeruzsálemi zarándoklás elé komoly akadályok gördültek, s így a bizánci szállóház funkciója is megszűnt.

Összefoglalva a fenti vizsgálódás eredményét, a szávaszentdemeteri bazilita monostor XII. századi birtoklástörténetéről a következőket mondhatjuk:

A monostor a XII. század elején Rosztiszlavics Vaszilko, Vaszilkovics Iván és Volodarevics Vladimir Halics-vidéki orosz fejedelmektől évi 13 kantar viaszt kapott; magyar királyi adomány folytán 20 birtokot nyert; Keled ispán és Mánuel pedig egy monostort rendelt alá tartozékaival. A királyi adományról görög nyelven privilegium készült.

1193—96-ban III. Béla a szávaszentdemeteri monostort összes tartozékaival együtt (s ezzel egyidejűleg a konstantinápolyi Szent Julián egyházat, szállóházat és tartozékait) a jeruzsálemi Szent Theodosios lavrának adományozta, amelyben anyja, Eufrozina orosz hercegnő el volt temetve. Az adományról készült görögnyelvű oklevél felsorolta a szávaszentdemeteri monostor régi birtokait a régi privilegium alapján és kiegészítette az újabban adományozott javakkal. Ilyen újabb adomány lehet a III. csoportban felsorolt 5 birtok és kétségtelenül ilyen a szabadok dénárjainak adománya.

Ezek után nézzük meg, hogy milyen gazdasági súlyt képviselt a szávaszentdemeteri monostor XII. századvégi birtokkomplexuma egyéb monostorainkhoz képest? Összehasonlításunk csak hozzávetőleges értékű lehet, minthogy

a ránkmaradt latinnyelvű kivonat nem adja meg a birtokokon élő szolgák számát, szemben egyéb XI—XII. századi okleveleinkkel.

A monostor egyes birtokainak gazdasági erejét a következő táblázat szemlélteti:

A birtok neve	Falu	Szántó föld	Szőlő, gyümölcsös*	Erdő, liget, cserjés	Rét, nádas, sziget	Halászat, tó	Rév, hajók, vám*	Egyház
1. Görögszentdemeter				+		+	+	+
2. Görögmező	+							+
3. Tövissed	+	+		+				+
4. Nagy Ivánka?	+							
5. Kis Ivánka?	+							
6. Tepély?	+	+						
7. Gyüre	+							+
8. Ilk	+			+				
9. Nagy Ilk		+		+				+
10. Hagymás		+	+	+	+	++		+
11. Orvos	+	+	+	++				+
12. Kaplan	+				+		++	
13. Nádudvar	+				++	+		+
14. Gyarmat	+	+						
15. Somogyvár		+		+			+	
16. Makra		+	+	+				
17. Alpár	+			+	++	+	+	
18. Kurca-Szentgyörgy								+
19. Boldogasszonyegyh.	+	+	+++*	+		+	+	+
20. Szatmár	+	+			+	++		
21. Titel	+	+			+	+		
22. Szent Miklós								+
23. Fulgabekim?		+						+
24. Rozs	+				+	++		+
25. Pócs?	+	+						
26. Dusnok	+	+						
27. Mikla?	+	+		+	+			+
28. Kamalaka?	+	+		+	+			
29. Mojslaka?	+	+						
30. Nyárád	+	+	+					
31. Koruska	+	+		+				+
Összesen	23	19	5	13	9	8	4	15

A monostornak eszerint 23 helyen volt faluja vagy falurésze (*casale*) s ezenkívül más 5 helyen szántóföldje. A felsorolt falvakban 5 helyen volt szőleje, 1 helyen gyümölcsöse, 13 helyen erdeje ill. ligetje, cserjése; 9 helyen rétje, nádasa ill. szigete; 8 helyen halászata, tava; 4 helyen révje, ill. hajói; 1 városban vámja és végül 14 alárendelt egyháza.

Vessük össze ezt az eredményt néhány XI—XII. századi egyházi birtokösszeírásunk megfelelő tételeivel:¹⁵⁴

A monostor neve és összeírásának éve	Összes fekvőség	Falu	Rész-birtok	Szőlős-birtok	Halászat, tó	Rév, hajók
Tihany 1055	16	10	6	2	5	3
Veszprémvölgy 1109	11	6	4	1	3	1
Pannonhalma 1093.....	31	15	12	?	5	2
Szávaszentdemeter 1193—96	31	23*	5*	5	8	4
Garamszentbenedek 1075/1217	47	20	20	3	14	4

Ha a táblázat az összeírások eltérő módja és számos bizonytalansága miatt nem is ad pontos képet, annyi mindenesetre kiderül belőle, hogy a szávaszentdemeteri görög monostor leggazdagabb egyházaink közé tartozott. Tudva azt, hogy birtokainak nagy részét már a XII. század elején elnyerte, feltűnik, hogy nem sokkal maradt alatta a pannonhalmi főapátság 1093-i birtokviszonyainak. Ne felejtjük azonban el, hogy a szávaszentdemeteri monostor a görög egyházi hierarchiában hasonló kiváltságos helyet foglalt el, mint Pannonhalma a római egyházban. Szávaszentdemeter ugyanis, mint már Moravcsik Gyula rámutatott, közvetlenül a konstantinápolyi görög pátriárchától függött, mint ú. n. *σταυροπηγιακή μονή*.¹⁵⁵

Volt azonban egy tétel, amelynek hiánya komoly gazdasági hátrányt jelentett görög monostorunk számára, szemben a római egyházakkal: a dézsma.

A pannonhalmi apátnak 1175-ben különböző területen fekvő birtokain 12 egyháza ill. kápolnája volt, amelyek dézsmajövedelme az apátot illette.¹⁵⁶ A szávaszentdemeteri görög monostor alá 1193/96-ban 14 egyház tartozott, ezek pedig nem szedtek híveiktől és nem fizettek az apátnak dézsmát. III. Ince

* Falu és rész-birtok között itt nem tudunk pontos különbséget tenni.

¹⁵⁴ Vö. PRT. I. 591—2; X. 487—9; Fejérpataky, Kálmán kir. okl. 33; Mon. Eccl. Strig. I. 53.

¹⁵⁵ SzIEMml. I. 420.

¹⁵⁶ PRT. I. 606.

pápa 1215-ben kiadott bullájában pártfogásába vette a szávaszentdemeteri monostort azzal, hogy birtokairól nem tartozik dézsmát fizetni.¹⁵⁷ Ilyenféle levelet állított ki III. Honorius pápa a laberriai Szent Theodosios monostor részére 1216-ban,¹⁵⁸ majd 1218-ban, amidőn a monostor birtokai közt Szávaszentdemetert tartozékaival együtt felsorolja. Ebben a teljes szövegében ismert bullában azt olvassuk, hogy mivel a görögök mindeztideig nem szoktak fizetni dézsmát saját kezük munkája, birtokaik jövedelme és állataik szaporulata után, a pápa megerősíti ebben a Szent Theodosios monostort.¹⁵⁹

De mi volt a helyzet Magyarországon? Kik nem fizettek nálunk dézsmát? Erre pontos választ ad III. Ince pápa 1198-ban Imre királyhoz intézett levelében. Ebben előadván, hogy mivel a kalocsai érsekség területén több falu van, amelyben szlávok laknak s ezek nem fizetnek dézsmát, — inti a királyt, hogy az említett szlávokat szorítsa az érseknek való dézsmafizetésre.¹⁶⁰

Ebből az összevetésből az következik, hogy a szávaszentdemeteri monostor alá tartozó görög egyházak elsősorban a dézsmát nem fizető délmagyarországi szláv faluk egyházai lehettek. Ezt a megállapítást alátámasztják a XI. századi Magyarország néprajzi viszonyairól való ismereteink. Ha a szávaszentdemeteri monostor görög egyházait ábrázoló térképet összehasonlítjuk a XI. századi Magyarország szláv lakta területeit feltüntető térképpel,¹⁶¹ azt látjuk, hogy a szláv lakta területek sok helyen összeesnek görög egyházaik helyével.

A régi Szerém és Valkó megye területén, ahol a legtöbb görög egyház fekvött, jelentékeny délszláv lakosság élt, és pedig a szávparti részeken többnyire keveretlenül, a Dráva és Duna felé eső részeken magyarokkal keverten.

Baranya megye területe, ahol Orvos falu fekvött Boldogasszony tiszteletére szentelt egyházával, szintén kevert magyar-szláv lakosságot mutat.

A Kurca partján fekvő Szent György egyház vidékén a történeti adatok és helynevek tanúsága szerint jelentősebb szláv sziget volt. Már Anonymus beszél a közeli Csongrád építése kapcsán itt lakó szlávokról (SRH. I. 84: »... Ethe filius Oundu congregata multitudine Sclauorum fecit inter castrum Olpar et portum Beuldu edificari castrum fortissimum de terra, quod nominaverunt Sclai secundum ydioma suum Surungrad, id est nigrum castrum«). Csongrád

¹⁵⁷ Theiner, Mon. Slav. Merid. I. 65: »abbati et conventui Sancti Demetrii scribitur et recipiantur sub protectione beati Petri, et quod non teneantur solvere decimas de terris, quas propriis manibus excolunt«.

¹⁵⁸ Pressutti, Regesta Honorii papae 72. sz.

¹⁵⁹ Theiner, Mon. Hung. I. 10: »Ad hec vobis auctoritate presentium indulgemus, ut cum Greci usque ad hec tempora decimas solvere minime consueverint, laboribus vestrorum, quos propriis manibus aut sumptibus colitis de possessionibus habitis ante Concilium Generale, vel de vestrorum animalium nutrimentis, nullus a vobis decimas exigere vel extorquere presumat«.

¹⁶⁰ Theiner, Mon. Slav. Merid. I. 4: »... quod cum in diocesi sua sint quamplures ville, in quibus Sclavi habitant, archiepiscopo decimas exhibere contemptunt... excellentiam tuam rogamus atque monemus, per apostolica scripta mandantes, quatenus memoratos Sclauos, ut decimas debitas prefato archiepiscopo sine diminutione persoluant, tradita tibi potestate compellere non omittas«.

¹⁶¹ Knieszsa István: Magyarország népei a XI. században. SzIEml. II. 365—472. és térképmelléklet.

neve mellett szláv eredetű a Kurca folyó neve is, amelynek partján a szóbanforgó egyház állott.¹⁶²

Ami a Rozs-szigeti monostort illeti, itt más feltételekkel állunk szemben. Az itteni Boldogasszony egyház ugyanis egy görög személyneveket viselő nemzetség családi monostora volt.^{162a}

A fenti vizsgálódás arra enged következtetni, hogy a szávaszentdemeteri görög monostor azon XII. század elején nyert birtokain, amelyeken délszláv lakosságot talált, egyházat épített számukra. Ezt a görög templomépítést a római ház bizonyára azért nézte el, mert ekkor még a szlávokat nem tudta dészmafizetésre szorítani. A felépített egyházak felett a szávaszentdemeteri monostor, mint közvetlenül a konstantinápolyi pátriarchától függő *σταυροπηγιακή μονή* püspöki joghatóságot gyakorolt. A monostor szláv kapcsolatait az is tanúsítja, hogy VI. Kelemen pápa 1344-i levele szerint a monostorban alapítása óta görögök és magyarok mellett szláv szerzetesek is laktak.¹⁶³

Megvizsgálván a monostor XII. századi viszonyait, nézzük meg, hogy mi lett a további sorsa magának a monostornak, birtokainak és az alá tartozó egyházaknak.

Mint láttuk, III. Béla 1193—96-ban a monostort minden jogával és tartozékával együtt odaadta a jeruzsálemi Szent Theodosios lavrának. A lavra azonban nehezen tudhatta magyarországi igényeit érvényesíteni, mert székhelye mohamedán megszállás alatt volt. Közben pedig olyan világtörténelmi események köszöntöttek be, amelyek a görög egyház önálló létét rendítették meg, nem beszélve arról, hogy az ilyenféle adományoknak jogi érvényességét is veszélyeztették.

1203-ban ugyanis a Velencében összegyűlt, majd Zárát elfoglalt IV. keresztshad Dandolo doge és Sváb Fülöp császár támogatásával — névleg a trónjavesztett Angelos Izsák számára — elfoglalta Konstantinápolyt. Angelos Elek már e hadjárat előtt diplomáciai okokból felajánlotta III. Ince pápának az egyházúniót, ez elől azonban a pápa elzárkózott. Miután azonban a visszahelyezett Izsák és Elek társcsászár 1204-ben trónját és életét veszttette, s a keresztések ismét elfoglalták Konstantinápolyt és megalapították a latin császárságot, az egyházúnió kérdése ismét szőnyegre került.¹⁶⁴

Nem lehet független ettől az új fordulattól, hogy Imre magyar király 1204-ben azzal a kéréssel fordult III. Ince pápához, hogy a magyarországi görög monostorokat egyesítse egy püspökségben, mely közvetlenül a pápa alá rendeltessék, vagy pedig latin apátokat és prépostokat állítson élére, akik ezeket az

¹⁶² Uo. 423. E területen a régészeti leletek is jelentős számú szláv csoportokra mutatnak ld. Fehér Géza, A magyar-szláv kapcsolatok c. kézirat tanulmányát.

^{162a} Azt már inkább véletlennek kell tulajdonítanunk, hogy a XV. században a Rozs-szigeten bolgárok tűnnek fel. Zsigmond király ugyanis 1428-ban »a visegrádi várhoz tartozó Roszygeten lakó bolgárokat mindennemű adó fizetése alól felmentie«. (Bártfai Szabó, Pest m. 157.)

¹⁶³ Theiner, Mon. Hung. I. 667—8, és ld. alább.

¹⁶⁴ Ostrogorsky, i. m. 295—6; Lexikon für Theologie u. Kirche IV. 698; V. 410; X. 394.

egyházakat megreformálják. A kérésre a pápa megbízta a váradi püspököt és a pilisi apátot, hogy vizsgálják meg a görög monostorokat, hogy a reform megoldható-e az egyes monostorokban, avagy a püspökök beleegyezésével lehet-e belőlük egy pápától függő püspökséget létrehozni.¹⁶⁵ E reformtervekből egyhamar semmi sem valósult meg, mert félév múlva a pápa szemrehányóan írja Imre királynak, hogy ugyanakkor, amikor Magyarországon sok görög coenobium van, a magyar király az egy latin (francia!) somogyvári monostorban sem akarja megengedni latin (francia) apát választását.¹⁶⁶

A latin császárság megerősödése maga után vonta, hogy az egyházúniót hatalmi szóval létrehozták. A pápa Konstantinápolyban latin pátriárchát állított, aki résztvett az 1215-i IV. lateráni zsinaton is, amely fontos végzéseket hozott az egyházúnióval kapcsolatban. A görög papság zöme azonban nem ismerte el az úniót s azok, akik az únió mellett nyilatkoztak, ezt színelg és nem feltétel nélkül tették.¹⁶⁷

Ezek közé kell sorolnunk a szávaszentdemeteri apátot is, aki 1215-ben protekcionális levelet eszközölt ki a pápától, nyilván azzal a céllal, hogy az újonnan előállt helyzetben függetlenségét visszaszerezze.¹⁶⁸ Alig telt el azonban egy év, megjelentek Rómában a Szent Theodosios lavra emberei is, s 1216-ban először, majd 1218-ban másodszor megerősítő levelet eszközöltek ki III. Honorius pápától monostorukra és birtokaikra.¹⁶⁹ Majdnem bizonyos, hogy e lépésre Szávaszentdemeter elszakadó kísérletei készítették a jeruzsálemi coenobiarchát. Az 1218 január 29-én kelt megerősítés emellett kapcsolatba hozható II. Endre magyar király kereszteshadjárataival is.

II. Endre 1217 nyarán indult el seregével.¹⁷⁰ Útközben mindenütt nagylelkűen, — sokszor könnyelműen — teljesítette az eléje járulók kérelmeit. Zágrábba érve átírta és megerősítette a zágrábi püspökség és prépostság birtokait s a zágrábi kanonokoknak évenként 50 márká értékű sőt adományozott; Spalatóban a kanonokoknak földadományt tett; a Szentföldön pedig megérkeztek és távozásakor négy igen gazdag magyarországi adományt tett a ke-

¹⁶⁵ Theiner, Mon. Slav. Merid. I. 33; Mon. Rom. Ep. Vesprimiensis I. 12.: »... Significavit nobis... rex Ungarorum illustris, quod quaedam ecclesie monachorum Grecorum in regno Vngariae constitute per incuriam diocesanorum episcoporum, et per ipsos Grecos, qui valde sunt, sicut asserit, dissoluti, penitus destruuntur, a nobis supplicans humiliter et devote, vt auctoritate nostra vnus fieret Episcopatus ex ipsis, qui nobis nullo mediante subesset, vel abbates aut prepositi Latini consituerentur in illis, per quorum studium et diligentiam earumdem ecclesiarum status posset in melius reformari. Nos igitur eiusdem regis petitionibus inclinati, discretioni vestre per apostolica scripta mandamus, quatinus ad predictas ecclesias accedentes, inquiratis diligentius veritatem, vtrum per ipsos monachos Grecos eadem monasteria in religionis observantia valeant reformari, vtrumne de diocesanorum episcoporum consensu, vnus fieri poterit episcopatus ex illis, qui nobis sit immediate subiectus...«

¹⁶⁶ Mon. Rom. Ep. Vespr. I. 12—3.

¹⁶⁷ Dictionnaire de Théologie Catholique VIII/2. 2661.

¹⁶⁸ Theiner, Mon. Slav. Merid. I. 65—6 és fentebb.

¹⁶⁹ Pressutti i. m. No. 72 és 1037; ld. fentebb.

¹⁷⁰ E hadjáratra általában ld. Pauler, i. m. I². 61 kk.; Grousset, Histoire des Croisades III. 196—207 és Kosáry, Bevezetés a m. tört. forr. és irod. 94—5.

reszteseknek, amit ezek 1218 június 25—27-én erősítettek meg a pápával.¹⁷¹ Minthogy II. Endre 1217 szeptember vége felé érkezett Akkonba¹⁷² és a Theodosios lavra 1218 január 29-én erősítette meg a pápával a szávaszentdemeteri adományt, valószínűnek kell tartanunk, hogy a baziliták Jeruzsálemből a király elé menve kieszközölték II. Endre megerősítését is és ennek birtokában Rómába sietve megszerezték III. Honorius pápától a szóbanforgó megerősítő bullát.

De ahogy III. Béla adományának nem lett fogantaja, nem lett sikere a pápai megerősítésnek sem. A szávaszentdemeteri apát nem nyugodott bele az eladományozásba, hanem cselhez folyamodott.

Minthogy a magyar király az eladományozással megszűnt a monostor kegyura lenni, az apát új kegyurat keresett, aki elég hatalmas arra, hogy megvédje a monostor birtokait és elég támasztékot is tud nyújtani az egyházúnió folytán előállott bizonytalan helyzetben, — s ilyet talált is Bertalan pécsi püspök személyében.

IV. A pécsi privilégiumok

II. Endre idejében koholtak egy hamis oklevelet, amely szerint Radó nádor még 1057-ben a szávaszentdemeteri monostor kegyuraságát a pécsi püspökre és Mór pécsi püspökre hagyta.¹⁷³

Mint már Pauler Gyula észrevette, Radó nádor oklevelének első része, melyben végrendelkezvén a pécsi püspökre névszerint felsorolt szolgálkat, egy dunamenti falut és egy drávamenti egyházat hagyományoz, továbbá Szent Benedek (pécsváradi) egyházának szolgálkat ad s egyéb javait feleségére ill. rokonaira hagyja, hiteles oklevélre mehet vissza.¹⁷⁴

Ugyanakkor az oklevél bevezetése és hozzátoldásszerű második része, melyben Radó nádor arról intézkedik, hogy szávaszentdemeteri monostorának kegyuraságát a pécsi Szent Péter egyházra és Mór püspökre hagyja, kétségtelen hamisítvány.¹⁷⁵

A hamisítás korának megállapítását bonyolítja az a körülmény, hogy az oklevél eredetije nem maradt fenn, s szövegét csupán többszöri átírásból

¹⁷¹ Szentpétery, Regesta 323., 324., 325., 326., 328—31. sz.

¹⁷² Grousset, i. m. III. 200.

¹⁷³ Szövegét ld. Koller, Historia episcopatus Quinqueecclesiarum I. 1782. 147—55.

¹⁷⁴ I. m. II². 590—3. Itt jegyzem meg, hogy a Radó nádor oklevelének első részében felsorolt szolgálkatok minden esetben feltüntetik a tövégi magánhangzót, ami szintén amellett szól, hogy ez a rész nem XIII. századi hamisítvány: »Quatuor aratores dedi in loco, qui vulgo dicitur Mortis scilicet Pothoir (o : Pothotv), Arishu Kupi (egybeírva), Kuethedy cum vxoribus et fiys suis et omni terra quam ibi habui, dum lucem huius vite colui, deinde vltra flumen Kopos, in villa que dicitur Kana duos vinitores dedi, nomen vni Koras, alteri Zomboir (o : Zombotv), cum vxoribus et filiis, vineisque suis et terris quas colunt, ad hoc juxta Danubium villam integram dedi sancto Petro cum istis inscriptis famulis Curumbizon, Sergys, Cudas, Turkon, Wzdi Chitlen (egybeírva), Suna, Goua, Hozugdy, Kakdy, cum vxoribus, ac filys . . .« (Az 1404-i átírat eredetijéből Pécsi püsp. lt.; vö. Koller, i. m. 150 és Fejér, CD. I. 394—5).

¹⁷⁵ Vö. Szentpétery, Regesta 14. sz. és alább.

ismerjük, amely ennek során további kisebb átalakításokon is átment. Az oklevelet átírta II. Endre a pécsi püspökség 1009-i interpolált alapítólevelével együtt; ezeket az 1340-es évek elején összeolvasztották a pécsi püspökség 1093-i és 1190-i erősen átalakított szabadalomlevelével, s beszúrták a II. Endre adományaként feltüntetett három pécsvidéki falu határjárását. Ezen alapos »renoválás« után az egész hamis oklevélkomplexumot 1350-ben átírta a szekszárdi konvent; ezt pedig 1404-ben a somogyvári konvent.¹⁷⁶

Vizsgáljuk meg ezek után Radó nádor oklevelének Pauler által kifogás tárgyává tett helyeit a hamisítás időpontjának megállapítása végett.

a) Az adományt megerősíti András király és testvére, Adalbert herceg (»...ego Rado palatinus licentia pyssimi regis Andree eiusque fratris Adalberti, inuictissimi ducis....rogauit etiam gratiam dominorum meorum gloriosissimi Andree regis et optimi ducis Adalbert....Ego autem Andreas rex et frater meus dux Adalbertus...« Koller i. m. I. 148, 152, 154). Béla herceg Adalbertus néven hiteles oklevelekben nem szerepel; találkozunk vele a szekszárdi apátság 1061-i oklevelének töredékében, ez azonban gyanús hitelű.¹⁷⁷ Bár Pauler az Adalbert nevet hamisítás jelének tekinti, nem tartom döntő érvnek, mert a XIII—XIV. századi források sem említik e néven Béla herceget.¹⁷⁸

b) Radó nádor a Száva melletti Szent Demeter monostorát az egész tartománnyal együtt sok harci fáradság árán foglalta vissza a »szent koronához« (»...ego Rado palatinus...monasterium meum Sancti Demetri super Zauam fluvium, quod multis bellicis laboribus cum tota provincia illa Sancte Corone rectificauit et iterum adquisiuit...« I. h. 152—3). A koronához való területfoglalás egyik legjellemzőbb adatát II. Endre 1217-i oklevelének alábbi szavaiban olvassuk: »...uenissemus ad Zagrabiensem episcopatum ac monasterium Zagrabiense a Sancto Ladislao rege sanctissime recordationis predecessore nostri constructum, qui terram Sclauonie siue banatum...corone Hungarie

¹⁷⁶ A pécsi oklevelek problematikáját kitűnően világította meg Pauler Gyula i. h. (vö. még Janzsó, Szent László király oklevelei 18. kk. és Szentpétery, Szent István király pécsváradi és pécsi alapítólevele 37. kk.). Anélkül, hogy itt az egész kérdést újból részletesen megtárgyalnám, néhány szemponttal járulok a kérdés további vizsgálatához.

Mint fentebb láttuk, az 1009-i és 1057-i oklevelet II. Endre írta át (záradéka hiányzik!) és az 1350/1404 oklevél végén ismét II. Endre birtokadományával találkozunk. Mármost az a körülmény, hogy az oklevél végén III. Béla szövegébe foglalva találjuk a II. Endre nevére koholt faluadományokat, nem érinti az I. István és Radó nádor oklevelét átíró II. Endre-féle oklevél hitelességének kérdését, mert a kettő teljesen független egymástól. II. Endre faluadománya késői toldalék. E toldalék korához egy hozzávetőleges terminus post quem-et hozhatok. Az adományozott Nyárad falu határjárásában szerepel: »... terre seu possessioni Comitum Both de generatione Thethun... terra filiorum Both...« (ld. az 1404-i átírat eredetijét a pécsi püspöki levéltárban és vö. Fejér III/2. 436). Tényei Both fiai pedig az 1270—72. és 1279. években szerepelnek oklevelekben (Zichy Okmt. I. 28., 42—3 és Karácsonyi, MNemz. III. 96). E határjárások betoldása tehát ezidőtájt, vagy ezután történhetett. E késői toldalék alapján mindenesetre nem datálhatjuk II. Endre átírólevelét 1235-re, mint Koller, s nyomán Szentpétery kérdőjellel tette (Regesta 544. sz.).

¹⁷⁷ Átírásai: 1061/1272/1329.tart./1358/1390. vö. Fraknoi, A szekszárdi apátság 61. Pauler, i. m. I. 430., II. 591; Szentpétery, Regesta 16. sz.

¹⁷⁸ János guercsei esperes értesülései Adalbertről és Radó nádorrról kétségtelenül a pécsi oklevélre mennek vissza. Tévesen Pesty, Az eltűnt régi vármegyék II. 162.

subiugavit, qui etiam in eodem banatu episcopatum instituit et monasterium in honore Sancte Regis Stephani construxit.« (Smičiklas, CD. III. 147 és Theiner, MonHung. I. 83). Előfordul azonban már korábban is, III. Ince pápának Imre király levelére adott válaszában: »...scripsisti...Ioannitius...terram Seruiae, tuae coronae subiectam deustavit« (Fejér, CD. II. 437; Theiner, Mon. Slav. Merid.) amelyben minden bizonnyal Imre király szavait adja vissza.

A korona »szent« jelzője azonban csak 1256-ban tűnik fel s ezt követőleg válik általánossá.¹⁷⁹

E szövegrész tehát legkorábban a XIII. század második felére mutatna. Meg kell azonban jegyezni, hogy a korona »sancta« jelzője utólag is bekerülhetett a szövegbe, az 1340-es években történt átdolgozás, vagy az 1404-i átírás során, amikor e jelző már annyira bevetté vált, hogy talán a hitelesség látszata érdekében is szükségét érezték beszúrásának. Hasonló jelenséget tapasztalunk krónikáinkban, ahol István és László király XI. században írt történeteinek XII—XIV. századi másolása és átdolgozása alkalmával igen sok helyen bekerült a »szent« jelző e királyok neve mellé.

c) A király mellett bárók szerepelnek az uralkodás ténykedéseiben résztvevő kíséret szerepében (...si nostris fidelibus *Baronibus* pro anima sua ordinantibus consenciamus.....omnes nostri successores regie posteritatis, omnes etiam *Barones*, qui in sua tempore regis iustitiam iudicaverint...« I. h. 154—5). Ami a báró kifejezést illeti, feltűnik már egy 1216-ban kelt oklevélben (»nostris et *baronibus* regni nostri« Hazai Okmt. VI. 11), melyet Szentpétery némileg gyanúsna tart (Regesta 310); 1228-tól kezdve viszont általánossá válik és bekerül az 1231-i törvénybe is.¹⁸⁰

d) Az oklevél végén dátum áll (»Datum secundo Nonas Junij, Indicione decima, Anno Incarnationis domini millesimo quinquagesimo septimo, Regni nostri anno duodecimo« I. h. 155), mely után actum következik (»Actum in *Albaregia*, in *congregatione regni*« Uo.). A dátum lehetne II. Endre-kori, mert a római napjelölés, néhány külföldi hatást sejtető korai oklevéltől eltekintve,¹⁸¹ IV. Béla ifjabb királysága (1224) és II. Endre uralkodása végén (1233) indul

¹⁷⁹ Karpát, Josef, *Corona regni Hungariae v dobe Árpádovskej*. Bratislava, 1937. 47. 1256: »sacrae coronae obedientium« (Mon. Eccl. Strig. I. 436.); 1267: »fidelitatem sacrae coronae« (Tkalčič, Mon. Civ. Zagr. I. 44.); 1272: »fideliter sancte coronae impensis« (Mon. Eccl. Strig. I. 609); 1274: »sacrae coronae fidelibus« (Sztáray Okmt. I. 16.).

¹⁸⁰ 1228: »inter alios nostros *Barones*... miles memoratus coram regni *Baronibus* querimoniam deposuit... iuxta consilium Episcoporum et *Baronum* nostrorum« (Fejér, CD. III/2. 141—2; Regesta 433. sz.); 1230: »nec non *Baronum* nostrorum ducti consilio« (Fejér, CD. III/2. 211.; Regesta 462. sz.); az 1230. körül hamisított 1195-i Domonkos bán-féle oklevélben: »fidelis *Baro* noster Dominicus banus« (Wenzel, XI. 58.; Szentpétery, A borsmonostori apátság 107); egy 1231-ben átírt (1230-ban kelt) évnélküli oklevélben: »nostris *baronibus*« (Wenzel, XI. 223. és Regesta 467. sz.); az 1231-i törvényben: »Episcoporum, *Baronum* et Nobilium nostrorum« (Kovachich, Sylloge decretorum I. 4.).

¹⁸¹ Az 1166., 1188., 1205. és 1215. évekből ld. Regesta 111., 147., 217., 297. Az első johanita, az utóbbi három dalmát vonatkozású.

meg,¹⁸² a »regni nostri anno« következetes kitételét pedig Róbert kancellár 1207-ben vezette be;¹⁸³ az *actum* megfogalmazása azonban magán viseli a XIV. század bélyegét. A »congregatio regni« kifejezésre csak a XIII. század második felétől kezdve van adatunk; pl. 1279: »Datum in Tetun in generali *congregatione* tocius regni Vngarie...«; Székesfehérvár *Alba Regalis* neve pedig éppenséggel csak a XIV. század elején merül fel; az árpádkorban kizárólag rövid *Alba* néven emlegetik okleveleink. Az *Albaregia*-nak megfelelő összetett *Alba Regalis* alakra első adatunk 1315-ből van; 1320-ban pedig előjön a fenti *actum*-hoz hasonló kapcsolatban: »in *congregatione regni in Alba regali celebrata*«. ¹⁸⁵

A fentiek alapján Radó nádor oklevelének *actum*-át, s vele együtt valószínűleg dátumát is, a XIV. századi átdolgozásnak kell tulajdonítanunk. Ez a megállapítás mindamellett nem dönti meg a II. Endre-kori átírás hitelességét. Radó nádor eredeti oklevele, amelyben még Szávaszentdemeterről nem volt szó, aligha volt dátummal ellátva, mert legkorábbi magánokleveleink datálatlanok voltak.¹⁸⁶ A II. Endre-kori »kibővítés« pedig meghagyhatta datálatlanak is, mint ahogy István és László király átalakított oklevelein is meghagyta az eredeti dátumokat. A dátum, és *actum* hozzátoldása tehát az 1340-es években történhetett.¹⁸⁷

Mindent összevéve a II. Endre által átírt Radó nádor-féle oklevélben mutatkozó két anakronizmus: a „sancta” jelző és a dátum ill. *actum*, felfogható XIV. századi interpolációként is, amikor az egész oklevélkomplexumot összeszerkesztették I. László és III. Béla hamis okleveleivel. II. Endre átíró oklevelének hitelessége tehát nem vethető el minden további nélkül.

Van azonban egy közvetlen bizonyítékunk arra, hogy a Radó nádor-féle hamis oklevél 1228-ban már megvolt. Midőn ugyanis ez évben a szentdemeteri apát perbe keveredett a pannonhalmi apátsággal, a szentdemeteri apát arra hivatkozott, hogy »privilegiuma« a pécsi püspöknél és Keled ispánnál van.¹⁸⁸ A pécsi püspök és Keled ispán pedig nem más, mint a két kegyúr: Bertalan püspök, aki a Radó nádor nevére hamisított oklevéllel megszerezte a kegy-

¹⁸² Regesta 570., 504—7., majd 1235-től szabályosan. Vö. Szentpétery, Oklevéltan 97. l.

¹⁸³ Uo. 86—7.

¹⁸⁴ Fejér, CD. VII/5. 595; Kubinyi, Mon. Hung. I. 114. Maga a *congregatio* kifejezés azonban előbb is használatos, vö. pl. 1255: »... *congregationem* in Wachia tribus Comitatus...« (Mon. Eccl. Strig. I. 422); nem politikai értelemben pedig 1220: »congregatio puerorum in octavis pasce« (Smičiklas, CD. III. 183).

¹⁸⁵ Mon. Eccl. Strig. II. 710, 785; vö. Csánki, i. m. III. 307—9.

¹⁸⁶ Így pl. Péter comes 1067 körül készült, de utóbb interpolált és 1267-ben átírt oklevele (Wenzel, I. 24—7); továbbá Dávid herceg 1090 körül (Regesta 23. sz.), Gudén 1079 után (Fejérpataky, Oklevelek II. István király korából 7); Acha jobbbágy 1116 és 1131 között (Regesta 52. sz.); Fila 1127 és 1131 között kelt oklevele (uo. 53. sz.). Ebből természetesen az is következik, hogy az 1057-es dátum utólag kikövetkeztetett.

¹⁸⁷ Arra nézve, hogy XI. századi oklevelet később láttak el fiktív dátummal, ld. pl. István király veszprémi privilegiumát (Szentpétery, Szent István kir. pécsváradi és pécsi alapítólevele 52., 63—4.).

¹⁸⁸ »... privilegio, quod haberent apud episcopum Quinqueecclesiensem et comitem Cletum...« PRT. I. 690.

uraságot s Keled, a rozsszigeti monostor hasonló nevű adományozójának leszármazottja.

A hamisítás nyilvánvalóan az érdekelt felek megegyezésével történt; jogérvényt azonban így sem nyert. A hamisítványba ugyanis egyházbírói okokból kénytelenek voltak bevenni egy olyan kitétel, amely már nem a mohamedán megszállás alatt lévő Theodosios lavra, hanem a kalocsai érsek érdekeit sértette. Nevezetesen azt, hogy a szávaszentdemeteri monostor a pécsi püspökség egyházmegyéjében fekszik (»... illud Monasterium est in parochya Sancti Petri Quinqueecclesiensis, sicut in spiritualibus, ita etiam temporale dominium...« Koller, i. m. I. 153), ami nem felelt meg a tényeknek, mert Sirmiumot és Szávaszentdemetert későbbi vitán felül álló történeti adataink a kalocsai érsekséghez tartozónak mondják.¹⁸⁹

Hogy a pécsi püspök e koholt állítását még jobban alátámassza, Radó nádor oklevelével egyidejűleg belehamisíttatta a pécsi püspökség István király által kiadott 1009-i alapítólevelébe és I. László által kibocsátott 1093-i határmegállapítólevelébe azt, hogy a pécsi püspökség határa (kelet felé) az ú. n. *Kőárok* (Szentdemeter monostorától keletre).

Ami a pécsi püspökség két XI. századi oklevelét illeti, a részletekbe menő kutatás a két oklevél részbeni hitelességét állapította meg azzal, hogy mind a kettő átalakításon ment keresztül. Az 1009-i oklevél Szentpétery szerint »csontkán és átdolgozott formában maradt ... ránk« (Regesta 5. sz.); az 1093-i oklevél pedig »hamis, de kétségtelenül egy 1091 tájáról való hiteles oklevél alapján készült« (uo. 27. sz.). *Kőárok* nevét mindkét oklevélbe úgy szúrták be, hogy ez az eredeti fogalmazványból kirí.

Az 1009-i oklevél a folyóhatárokat megadván a következőket mondja: »... Tercium Kopus vsque ad Almas aquam, Quartum *vt dicitur kwarok* sicut incipiens a Danobyo super Zauum fluuium terminatur«. (Koller, i. m. I. 67—9.) Az eredeti oklevél a déli részeken csak a nagyobb folyóhatárokat állapította meg¹⁹⁰ s így a kisebb terepalakulatot jelentő *Kőárok*nak nincs benne helye. Hozzátehetjük, hogy amíg a »sicut« szóval kezdődő mondatrész formai párhuzamait s ezzel a Duna és Száva említésének hitelességét Szentpétery egykorú német császári oklevelekből igazolta,¹⁹¹ az »vt dicitur kwaruk« idegenül és értelemzavaróan hat a mondatban. Értelemzavaró annyiban, hogy ide beszúrva a *Kőárok* egy, a Dunát és Szávát összekötő ároknak ill. csatornának tűnik, amit a kutatóknak a legszorgosabb keresgélés ellenére sem sikerült megtalálniok; de nem is találhatták meg, mert egy ilyen mesterséges építmény a Fruskagorán keresztül elképzelhetetlen. E beszúrás kiiktatásával pedig világossá válik, hogy 1009-ben a pécsi püspökség negyedik (déli) határa a Dunától kezdődően a Száván futott.

¹⁸⁹ Mon. Vat. Hung. I/1. 176; Theiner, Mon. Hung. I. 205 és 667—8.

¹⁹⁰ Ld. 59. jegyz.

¹⁹¹ Sz. István pécsváradi és pécsi okl. 45—6.

Az 1093-i oklevél érdemi része és Kőárok itteni említése még feltűnőbb hamisítás. Ebben ugyanis az áll, hogy István pécsi püspök és Dezső kalocsai püspök (!) határpöre László király elé került. A pécsi püspök László király és az egybegyűlt főpapok előtt bemutatta Szent István oklevelét, mely szerint a Kőároknál van a határ, mire a kalocsai püspök, aki egy ideig védekezett, elismerte a pécsi püspök igazát, sőt az egybegyűlteket előtti lábai elé borulva bocsánatot kért tőle.¹⁹² Nem beszélve arról, hogy Kalocsán már 1050—51-ben érsek volt, az elbeszélés tendenciózus beállítása nyilvánvaló.¹⁹³

A befejező mondat szerint: »...rex predictus et omnes obtimates eius, St. quoque metropolitane urbis archiepiscopus cum omnibus suffraganeis suis terminum aqueductus, qui Kwarok dicitur, cum ceteris priori privilegio insertis scilicet Zemon, Boordi, Almadii in perpetuum possidendum diudicarunt«.¹⁹⁴

Már Szentpéterynek feltűnt, hogy »Szent László oklevele ... a Szent István féle határok közül az alapító levélétől eltérő sorrendben első helyen a Kőárkot említi a többi határpont előtt, melyek a veszprémi püspökség felé esnek«.¹⁹⁵ Kőárok rossz helyre történt beszúrásának ténye valóban fennáll, ha itt nem is mind a »szent István féle határok« átvételével állunk szemben.

Az 1093-i oklevél a kalocsai és pécsi egyházmegye határát állapítja meg. Az első határpont az 1009-i és az 1093-i oklevélben azonos: ott *Zemogny*, itt *Zemon*. Ez, mint a kutatás régóta megállapította Dunaföldvár régi neve lehet,¹⁹⁶ ahol a pécsi, veszprémi és kalocsai egyházmegye határai összefutnak. Innen dél felé a Duna a határ, a mohácsi szigetnél *Boordi* (1328/88: *Boor*, ma *Bár* Csánki, II. 471) mellett haladva. A Szerémségben a Dunából kilépve az *Almás* patakon halad fel a Fruskagora gerincére,¹⁹⁷ amit oklevelünk *Almadii* határával kell azonosítanunk.

Kőárok tehát valóban rossz helyen, a Veszprém felé néző első határpont

¹⁹² Koller, i. m. I. 171—4; Janzsó, i. m. 19—21, 23—4.

¹⁹³ Érdekes, hogy egy 1338 körül kelt csonka oklevél szerint a pécsi püspök ekkortájt bemutatta Szent László király 1093-ban kelt és III. Béla király által átírt oklevelét. Ez azonban mást tartalmazott, mint az általunk ismert hamis oklevél! Mint a töredékből kiderül, I. László király 1093-i oklevele birtokfelsorolás volt, amely egyebek mellett Lancsuk és Mőhács faluknak a pécsi püspök számára történt adományozásáról szólt. A kiadatlan töredék idevonatkozó része így hangzik: »... domini Bele tercii secundi Geyche Regis filii, felicis recordationis condam Regis Hungarie Privilegium gloriosissimi... M^oXC^{mo}III° confectum nobis demonstraui. In cuius serie predictam possessionem Lanchuk, ac Mohach et alias quamplures ... priuilegio expressis dicte ecclesie Quinqueecclesiensi per eundem domini beatum Regem Ladislaum perpetuo roboratas...« (Dl. 3200). Ha a pécsi püspökségnek csupán egy III. Béla által átírt 1093-i oklevele volt, akkor a két változat közül az egyik feltétlenül hamis. Minthogy a birtokfelsorolás ellen kifogást emelni nem tudunk, a Kőárkot említő határmegállapító levelet kell hamisnak tartanunk, amely nem tartalmazza a birtokokat. Az eredeti 1093-i oklevélben a birtokfelsorolás mellett lehetett határokról is szó, s valószínű, hogy ennek alapján hamisították a ránk maradt szöveget. Az idézett oklevéltöredék dátumára nézve útbaigazít a pécsváradí káptalan 1338. szept. 1-én kelt oklevele, mely szerint ugyanebben a perben bemutatták a dicsőséges László király III. Béla és Károly királyok által átírt oklevelét (Anjoukori Okmt. III. 485.).

¹⁹⁴ Koller, i. m. 174—5; Janzsó, i. m. 21., 24.

¹⁹⁵ Szent István király pécsváradí és pécsi alapítólevele 53—4.

¹⁹⁶ Ortway, A pécsi egyházmegye alapítása és első határai 39—40.

¹⁹⁷ Uő. Magyarország egyh. földl. 233; Almásra vő. Csánki, II. 240.

előtt szerepel az oklevélben. Ez a körülmény világosan amellett tanúskodik, hogy a kőárok határt ide is utólag szűrták be.¹⁹⁸

Ami Kőárok földrajzi azonosítását illeti, ez egyike a magyar helytörténet legtöbbet vitatott kérdésének.¹⁹⁹ Kiindulva az adatokból, Kőárokról a következőket mondhatjuk.

Az 1009-i oklevélben »vt dicitur kwarok« mint a pécsi püspökség szerémségi határvonala szerepel. Az 1093-i oklevélben »aqueductus, qui Kwarok dicitur« fekvése közelebről nincs meghatározva, de minthogy a két egyházmegye határvonala Dunaföldvártól az Almás patak torkolatáig a Duna vonalán fut, másutt, mint a Szerémségben nem lehet. A szerémségi egyházmegye határ a középkorban a Fruskagorától északra az Almás patak, délre a Mandjelosi patak volt.²⁰⁰ A két patak forrásait a Fruskagora gerincén néhány száz méter választja el egymástól. Minthogy az *Almady* határ mással, mint az Almás patakkal nem azonosítható, Kőárok az ettől délre húzódó határt kell jelölje.

A Mandjelosi patak Szávaszentdemetertől (Mitrovicától) nyugatra mintegy 5 km távolságban torkollik a Szávába. Mivel pedig a Szent Demeter monostor az 1057-i hamis oklevél szerint a pécsi püspökség területén feküdt, a pécsi püspök által kívánt Kőárok határ a monostortól keletre kellett húzódjon.

Mi lehetett tehát az *aqueductus Kwarok*?

Aqueductus jelentése vízvezeték. Előfordul e szó 1224-ben halastóval kapcsolatban is, mint vízlevezető,²⁰¹ de hogy itt nem erről van szó, mutatja a *kőárok* kifejezés.

Árok a magyar nyelvben török jövevényszó. A török *ariq* jelentése csaknem minden nyelvjárásban 'csatorna'. (ötörök *aryq* 'ричей, водный канал, Малов, Памятники древнетюркской письменности. 1951. 360. Kaşgari *aryg* 'Fluss, Kanal' Brockelmann; oszm. *ark, ary* 'conduit, canal, rigole pour l'arrosage des champs et des jardins' Barb. de Meyn.; csag. *aryk, aryγ* 'linie, spalte' Kunos, Şejx Sulejman; *aryγ* 'canal' Pavet de Court.; ujb. kaz. kirg. kkirg. 'bewässerungsgräben, wasserrinne' Radloff, Wb.; bask. *arâk* ua. Katarinskij; vö. még. Gombocz, Die Bulgarisch-Türkischen Lehnwörter 38; Gombocz-Melich, EtSz, I. 141—2). Eredetileg a magyar nyelvben is ezt kellett jelentse. A *kőárok* összetétel jelentése pedig 'kőből való vízvezető csatorna'.²⁰² Ez összevetve az *aqueductus* szóval, másra, mint vízvezetékre nem magyarázható.

¹⁹⁸ Hogy a beszűrés pontosan meddig terjed, nehéz megállapítani ennél az erősen interpolált oklevélnél. Mindenestre valószínű, hogy utólagos beszűrés a »cum ceteris priori privilegio insertis« kifejezés is; ugyanakkor pedig elhagyták az oklevélből a nem konveniáló határpontok nevét.

¹⁹⁹ Az idevonatkozó régebbi irodalmat részletesen ismerteti Ortway, A pécsi egyházmegye stb. 57—80; vö. uő. Magyarorsz. régi vizrajza I. 453—5 és Magyarorsz. egyh. földl. 232; Pauler, Száz. 1888. 199; MNemzTörtÁrp. I². 396; Karácsonyi, Szent István király oklevelei 50; Janzsó, i. m. 37—8; Szentpétery, i. m. 55; Balanyi: SzlEml. I. 345—6; Kring: no. II. 485.

²⁰⁰ Ortway, i. h.

²⁰¹ Mon. Eccl. Strig. I. 247.

²⁰² Nem lehet 'köves árok'-nak értelmezni, mert ez már 1193-ban *quesarc* néven szerepel vö. Ó-magyar olv. 56.; Mikos: MNy. XXXI. 250.

Mitrovicától északra némely helyen még ma is állnak Sirmium római kori vízvezetékének kőpillérei. E vízvezeték a Fruskagora déli lejtőjén, a mandjelosi temető mellett lévő bővízű Vranjaš forrásokból táplálkozott. 14 km hosszú alépítménye Mandjelos alatt csatlakozott a ležimir-mitrovicai országúthoz és ennek vonalán haladva érte el Sirmium városát.²⁰³ Azt hiszem nem lehet vitás, hogy az *aqueductus Kwarok* ezzel azonos.²⁰⁴

A Kőárók határ beszurása az 1009-i és 1093-i oklevélbe azt jelentette, hogy a pécsi püspök a mandjelosi patak és a római vízvezeték közötti területet igényelte, amely a Száva melletti részeken a határnak kb. 6 km-rel való keletre tolása lett volna. Ezen a területen kellett feküdjön a Szent Demeter monostor, amelyet a pécsi püspök meg akart szerezni.

Az akciót erősítendő, a pécsi püspök István király, és Radó nádor átalakított oklevelét együttesen átiratta II. Endrével, s így tudhatott a száva-szentdemeteri apát már 1228-ban az új kegyúrnál, a pécsi püspöknél lévő privilégiumra hivatkozni.

Első pillanatra talán túlzottnak látszik, hogy a pécsi püspök egy görög monostor miatt feláldozza legrégebbi privilégiumait. E cselekedet rugóját azonban rögtön megértjük, ha meggondoljuk, hogy a szávaszentdemeteri monostor birtokai gazdagságra nézve közel jártak a pannonhalmi apátság birtokaihoz s így roppant nagy tétre ment a játék.

A kalocsai érsek azonban nem nézte tétlenül jogai csorbítását. A joghatósága alá tartozó terület védelmét összekapcsolva a schismaticusok ellen indított akcióval 1229-ben személyesen Rómába ment²⁰⁵ és kieszközölte a pápánál, hogy a kalocsai érsekséghez tartozó sirmiumi főesperességet (melyben Száva-szentdemeter is feküdt) egyesítik a Száván túl fekvő külső Sirmiával és felállítják a sirmiumi püspökséget, melyet közvetlenül a kalocsai érsek alá rendelnek. Az új püspökség kimondott célja a területen lakó szlávoknak és görögöknek a latin ritusra és a római egyházba való vezetése volt.²⁰⁶ A kalocsai érsek akciója ezúttal csak részleges sikerrel járt. A szerémi püspökséget fel-

²⁰³ Hoffiller, i. m. 525—6.: »Sirmium bekam sein Wasser aus der Fruška gora; die Hauptmenge lieferte die Quelle Vranjaš beim Dorfe Mangjelos, etwa 14 km nördlich von Mitrovica. Bis zum Jahre 1907 waren die Substruktionen der Leitung nördlich von Mitrovica noch sichtbar, nachher wurde ein grosser Teil abgetragen . . . Die Wasserleitung ging zuerst die heutige Strasse Mitrovica—Ležimir entlang, zweigte dann nordöstlich gegen Mangjelos ab und zieht weiter durch privaten Besitz, wo noch Reste zu finden sein dürfen.« Ortway, Magyarország régi vízrajza II. 396—8: »Vízvezetés Mitroviczon. E római mű nyomait Mitrovicztól Mandjelos felé több helyt követhetni. Magában Mitroviczon a Kitok nevű utczában nagyobb mérvű falazott maradványok láthatók. Innen több rendbeli vízvezető cső is került elő. A víz főtömege azonban válúzott szabad kömederben folyt, úgy mint az aquincumi nagy vízvezetőben.« Vö. még: A pécsi egyházmegye stb. 1890. 76—7.

²⁰⁴ Erre a megoldásra gondolt már Karácsonyi, Szent István király oklevelei 50. és nyomán Kring: SzIEml. II. 485., anélkül, hogy az oklevél ellentmondásait megmagyarázták volna.

²⁰⁵ Theiner, Mon. Hung. I. 88: IX. Gergely bullájában: »Colocensis Archiepiscopus in nostra presentia fecit recitari . . .«

²⁰⁶ Uo. 89.: » . . . ut Sclavi et Greci, qui inhabitant terram illam, in divinis officiis et ecclesiasticis sacramentis ad Latinorum ritum et obedientiam Romane ecclesie, si potest fieri, convertantur«.

állították, de Szávaszentdemeter birtoklásáért további küzdelmeket kellett folytatni.

Az antik hagyományok nyomán felélesztett szerémi püspökség székhelye kezdetben nem is Szerém, hanem a bensőbb fekvésű dunamenti Kő lett.²⁰⁷ 1247-ben azonban, midőn a kő püspök (nyilván a kalocsai érsekkel egyetértésben) a tatárjárásra való hivatkozással azt kérte a pápától, hogy biztonságosabb helyre tehesse át székét, IV. Ince pápa, a kérés értelmében, a kalocsai érseknek utasítást adott, hogy az érsek egyházmegyéjében fekvő Szent Gergely vagy Szent Demeter monostorába helyezze át a püspökség központját.

Az az akció, hogy a szerémi püspök a szávaszentdemeteri monostorba költözzék, újból kirobantotta a határpert a pécsi püspök és a kalocsai érsek között. Tíz nappal a szentdemeteri monostorba való költözést engedélyező bulla kibocsátása után a pápa a kalocsai érsek kérésére levelet intézett három magyarországi apáthoz, melyben előadja, hogy a kalocsai és pécsi egyházmegyének nincs biztosan megállapított határa, ami miatt súlyos ellentétek voltak a két egyházfő között. A kérés alapján megbízta a három apátot, hogy nyomozza ki a régi határokat, vagy amennyiben ilyenek nem volnának, mindkét fél jogainak szemelőtt tartásával határolja el a két egyházmegyét.²⁰⁸

Hogy a kalocsai érsek akciója ezúttal sikeresebb volt, bizonyítja, hogy a sirmiumi püspök az engedélyt követően a Szávaszentdemeter melletti szigeten fekvő Szerém várába költözött be, ahol 176 éves megszakítás után ismét elfoglalta az első sirmiumi püspökről, Szent Ireneusról elnevezett bazilikát; maga Szávaszentdemeter pedig a továbbiakban mindig az érsek területén maradt.²⁰⁹

Ezek után vessünk egy pillantást arra, hogy mi lett a sorsa Szávaszentdemeter birtokainak és egyházainak.

Midőn e birtokok és egyházak a tatárjárás után újból szemünkbe tűnnek, már idegen kezekben találjuk őket.

Görögmezőt a francia eredetű Smaragd nemzetség Ajnárdfi ága szerezte meg és 1275-ben már osztozkodtak felette.²¹⁰

Ivánkára és Hagymásra, e két városi fejlődésnek indult gazdag helységre

²⁰⁷ Theiner, Mon. Hung. I. 88. 103.; Balics, i. m. II/2. 29—31.

²⁰⁸ Theiner, Mon. Hung. I. 205.

²⁰⁹ Theiner, Mon. Slav. Merid. I. 83. Arra nézve, hogy Szerém vár a szigeten volt, ld. fentebb 327, 332 l. Szerém és Szent Iréne város azonosságára ld. Csánki, II. 238—9. A szigeten lévő bazilika, melynek apszisa a Hoffiller közölte alaprajzon látható (i. h.), nyilván Szent Ireneus templomával azonos.

²¹⁰ Dl. 74457. Vö. Csánki: Száz. 1893. 219; Karácsonyi, MagyarNemz. III. 36—7.

RH. I. 190, 299.

a király ill. a királyné tette rá a kezét.²¹¹ Ilket 1308-ban a középbirtokos Tardi család birtokában találjuk.²¹² Bár-Kalán nembeli Pósa fia Nána két birtokot foglalt el, Kaplant a Duna mellett és Alpárt a Tisza partján; 1266-ban pedig mindkettőt a margitszigeti apácáknak ajándékozta.²¹³ A Kalocsa melletti Nádudvar a szekszárdi bencés apátság kezére jutott.²¹⁴ Ami Titelt illeti, az itteni birtokrészt nyilván a titeli prépostság foglalta el, amely a középkorban Titel városát bírta.²¹⁵ A szerémségi Szent Miklós egyház talán azzal a Szent Miklós faluval hozható kapcsolatba, amelyet 1339-ben a szerémi püspök kezén találunk.²¹⁶ Az 1332—37. évi pápai tizedlajstromban pedig Szávaszentdemeter mellett élénk bukkan a valkői főesperességben lévő Szent Demeter egyház, mely minden biztonnyal nagyilki Szent Demeter egyházzal azonos, továbbá a marchiai főesperességben fekvő koruskai egyház.²¹⁷ Nyilvánvaló, hogy a tatárjárás utáni időben a monostor épenmaradt egyházait a római egyház szerezte meg.

Ami magát az anyamonostort illeti, ez utóbb még visszakerült a görög egyház kezére. Az erőszakkal létrehozott egyházúnió ugyanis a latin császárság 1261-i bukása, Palaiologos Mihály akcióinak kudarca, de főleg a görög papság ellenállása miatt véglegesen felbomlott,²¹⁸ ami magával hozta, hogy az ortodox világ szélén fekvő Szent Demeter monostorban újból feléledt a görög rítus. Az egyháznak azonban ekkor már nem voltak anyagi támasztékai s a görögök mögött nem állott az a politikai erő, amit Bizánc fénykorában jelentett s így a monostor magától elsorvadt.

Mint VI. Kelemen pápa 1344-ben kelt levele elmondja, a monostor, hol alapítása óta görögök, magyarok és szlávok elkülönítve laktak, az utolsó görög apát 10 év előtti halála óta üresen állott s ezért utasítja a nyitrai püspököt, hogy oda bencéseket telepítsen.²¹⁹

Abból a körülményből, hogy a pécsi püspök az 1340-es években szerkesztette össze és 1350-ben iratta át azt a nagy oklevélkomplexumot, mely

²¹¹ Ivánkaszentgyörgyre ld. Csánki, II. 270. ; Hagymást 1283-ban a király Csák nembeli Domokosnak ajándékozta Fejér, V/2. 131—2.

²¹² Anjoukori Okmt. I. 144.

²¹³ Budapest, Okl. Eml. I. 89.

²¹⁴ Csánki, III. 388.

²¹⁵ Uo. II. 181.

²¹⁶ Uo. II. 253.

²¹⁷ Mon. Vat. I/1. 176. ; 280, 290, 302, 304 ; 269.

²¹⁸ Ostrogorsky, i. m. 322—34.

²¹⁹ Theiner, Mon. Hung. I. 667—8: »... Nuper siquidem ad notitiam apostolatus nostri pervenit quod in confinibus Regni Ungarie iuxta Scismaticos Regni Rasie versus Greciam in diocesi Colocensi quoddam Monasterium sancti Demetrii nuncupatum, in quo ex primaria institutione ipsius Greci, Ungari et Selavi servire debebant, et cuilibet nationum huiusmodi fuerunt inibi distincte ac disposite mansiones, et ibi ponebatur Abbas Grecus per Patriarcham Greorum : qui abbas non obediebat in Regno Ungarie alicui prelatorum, sed solum Patriarche predicto : quodque ultimo Abbate Greco Monasterii predicti defuncto, prefatus Patriarcha extunc abbatem non posuit in Monasterio memorato, nec de Abbatia ipsius Monasterii prelatum aliquis se intromisit, et sic dictum Monasterium per decem annos vel circa vacavit et vacat, eiusque bona dissipavit et occupavit potentia laicalis, et cultus divinus in ipso Monasterio iuxta tamen Greorum ritum interim est non modicum diminutus . . .« Vö. Moravcsik : SzIEml. I. 420.

az 1009-i, 1057-i és 1093-i hamis okleveleket is tartalmazta, arra kell következtetnünk, hogy ekkor újból kísérletet tett a kihalt görög monostor megszerzésére. Adatainkban azonban semmi nyoma nincs annak, hogy ezt a törekvést siker koronázta volna.

A város török kézre kerülésével a monostor végleg elpusztult s emlékét ma már csak a *Demeter* névből képzett *Mitrovica* helynév őrzi.²²⁰

*

Befejezésül vessünk egy pillantást arra, hogy a többi elenyészett görög egyháznak milyen késői nyoma maradt Magyarországon és a további kutatástól milyen eredményeket várhatunk e téren.

Moravcsik Gyula többször idézett tanulmányában kifejtette, hogy számolni kell azzal a lehetőséggel, hogy ismeretlen rendű árpádkori monostoraink között még több bazilita monostor is akadhatott. A további kutatás útját pedig az alábbiakban jelölte meg: »A reánk maradt forrásanyag további feldolgozásán kívül e tekintetben sokat várhatunk a helynevek és templomi védőszentek neveinek rendszeres vizsgálatától. Hiszen ismeretes, hogy a bizánci ortodox egyháznak megvannak a maga speciális külön szentjei, s így ezeknek helység-, vagy egyháznevekben való előfordulása sokszor már egymaga is útmutatóul szolgálhat. Ahol pl. Szent Demeterrel találkozunk, ott már eleve feltételezhetjük a bizánci hatást, mint ahogy a szegedi Szent Demeter egyház is annak az emlékét őrzi.«²²¹

Ha a Szávaszentdemeter alá tartozó 14 görög egyház védőszentjének nevét szemügyre vesszük, azt találjuk, hogy 5 Szent Mária, magyarul Boldogasszony, 5 Szent Miklós, 1 Szent Demeter, 1 Szent István, 1 Szent György és 1 Szent Anasztázia nevét viselte. Hozzávéve ehhez az eddig is ismert veszprémvölgyi monostor Theotokos, azaz Boldogasszony, a marosvári ill. csanádi monostor Keresztelő Szent János, az oroszlánosi monostor Szent György, a dunapentelei monostor Szent Pantaleon, a visegrádi monostor Szent András, a tihanyi orosz remetesség Szent Miklós és a veszprémvölgyiek dunaszigeti *μετόχιον*-jának Szent Háromság védőszentjét, felsorakoztattuk azokat a neveket, amelyek mai tudásunk szerint a magyarországi görög rítusú egyházak körében leginkább elterjedtek.²²² Ezek közül a keleti egyházra Anasztázia, Demeter, György, Miklós és Pantaleon tisztelete tekinthető jellemzőnek, s így nem lenne érdektelen ezek összegyűjtésével behatóan foglalkozni. Itt csak annyit jegyzek meg,

²²⁰ Vö. még Wenzel Gusztáv: Adalékok Száva-Szent-Demeter város történetéhez. Magyar Akadémiai Értesítő V. 1866. 319—40.

²²¹ SzIEml. I. 420—1.

²²² Moravcsik: SzIEml. I. 405, 409., 419; Juhász, Die Stifte der Tschanader diözese im Mittelalter 64; Csemegi József: Arch. Ért. 1946—48. 398., 401; Czebe, A veszprémvölgyi oklevél görög szövege 16, 37—8.

hogy Fejér megyében Dunapentelén kívül volt egy másik Pentele falu is, melynek emlékét ma Sárpentele-pusztá őrzi Fehérvártól délnyugatra; Temes megyében pedig egy harmadik, amelynek ma már helyét sem tudjuk meghatározni.²²³

Helynevekben emellett más formában is maradt nyoma görög monostoroknak. Amint a szávaszentdemeteri egyház birtokainak vizsgálatából kiderült, a görög egyház birtokait a környező lakosság több helyen *Görög-összetételű* helyneveken nevezte. Ilyen volt pl. *Görögmező* Valkó megyében (ma *Grk*) és *Görögrév* (*portus Grecorum*) Alpár mellett Csongrád megyében. Ennek alapján feltehető, hogy többi *Görög-összetételű* helyneveink egy része szintén árpádkori görög monostorok birtoklásának emlékét őrzi.

Görög-összetételű helyneveink tudomásom szerint még nincsenek összegyűjtve s így talán nem lesz érdektelen, ha közlöm az idevonatkozó helynévanyagot legnagyobb részben Pesty Frigyes kéziratos helynévgyűjteménye alapján.²²⁴ Teljesnek távolról sem mondható összeállításom a következő: *Görög-alma* mező Varsány, Veszprém vm.; *Görögállás* Gyoma, Békés vm. (Pesty és HNT. 1944); *Görögállás* Endrőd, Békés vm. (HNT. 1926.); *Görögfok* mesterseges vízlevezető és *Göröghalom* (HNT. 1913) Vésztő, Békés vm.; *Göröghalom*. Görög boltos szélmalmost épített rá. Túrkeve, Szolnok vm. (Györffy István feljegyzése); *Görögház* Tiszaörs, Heves vm.; *Göröghegy* szőlőhegy Kenese, Veszprém vm. (Pesty és Jankó János, A balatonmelléki lakosság néprajza 50, 64); *Göröghegy* Muraszenthárom, Zala vm. (HNT. 1944); *Göröghegy* Szentmargita-hegy, Zala vm. (HNT. 1913); *Görögkaszállás* Laskó, Baranya vm.; *Görögkút tanyák* Hajdúdorog, Hajdú vm. (HNT. 1913); *Göröglapos* uradalmi kaszáló Büdszentmihály, Szabolcs vm.; *Göröglaposa* Körösladány, Békés vm.; *Görögoldal* szőlőhegy része Nagyvárad, Bihar vm. (HNT. 1944); *Görögparlag* rét Egerfarms, Borsod vm.; *Görögrét* Kocs, Komárom vm.; *Görögrét* vízállás Szaniszló, Szatmár vm.; *Görögszállás* Nyíregyháza, Szabolcs vm. (HNT. 1913); *Görögsziget* Dévaványa, Heves vm.; *Görögszó* szőlőhegy része Őcsény, Tolna vm. (Pesty és HNT. 1913, 1944); *Görögszó* szőlő Decs, Tolna vm.; *Görögszöllő* Diósgyőr, Borsod vm. (HNT. 1913); *Görögtanya* szántó Balmazújváros, Szabolcs vm.; *Görögtő* kaszáló Szentjakab, Borsod vm.; *Görögtő* Császár, Komárom vm.

Természetesen nem szabad minden *Görög-összetételű* helynevünkben görög monostorok nyomát keresni. Lehetnek ezek a magyar történelem különböző korszakaiban feltűnő görögök birtoklásának emlékei. Görög birtokosok már az Árpád-korban feltűnnek Magyarországon. Így pl. a görög *Kalianus* zalai

²²³ Csánki, III. 342; II. 28.

²²⁴ Ahol jelzetet nem közlök, az adat a Pesty-féle helynévgyűjteményben található meg a megadott vármegye és falu alatt. HNT. rövidítéssel Magyarország helynévtárának megfelelő évi kiadására utalok.

ispán 1260 előtt Szigliget várát birtokolta,²²⁵ egy *Muk* nevű görög a tatárjárás előtt Csanád megyében, *Dominicus Grecus* 1267 előtt Bács megyében, Tódor görög aranyműves fiai pedig 1276 előtt Sárosban bírtak földet.^{225^a} Még inkább kapcsolatba hozhatjuk e helynevek egy részét a XVII., de főleg a XVIII. században betelepedett görög kereskedőkkel, akik itt birtokokat béreltek, szőlőket szereztek és számos városban templomot építettek,²²⁶ valamint a ma sem ritka *Görög* vezetéknevű magyarokkal.

Ennek ellenére akad a fenti névsorban olyan, amely csaknem biztosan kapcsolható árpádkori görög monostorokhoz.

Mint fentebb idéztem, a tolnamegyei Sárközben fekvő Öcsény és Decs határában a szőlőhegy egyik részét *Görögszónak* nevezik. Értesülésem szerint ez ma Decs határának Öcsény felé eső hegyes részén egy völgyszerű mélyedés neve. A szó etymológiája világos; a *Görög*-névnek *aszó* szavunkkal való elhomályosult összetételével van dolgunk. *Aszó* jelentése 'olyan völgy, melyen végig esős időszakban s tavaszi olvadáskor kisebbszerű patak foly, de egyébkor száraz' (MTsz). Ehhez hasonló elhomályosult összetétel pl. *Szikszo* (< *szik-aszó*) helynevünk.²²⁷ Az összetétel elhomályosulása amellet szól, hogy nem újkeletű helynévvel van dolgunk.

Öcsény történetét megnézve azt látjuk, hogy neve kezdetben *Báta* volt. (1093, 1216 : *Bata* PRT. I. 592, 640 ; 1226 : *Batha* Uo. 681 ; 1237 : *predium Elchen*, quod alio nomine vocatur *Batha* ; 1312 : *Elchen* Uo. 784). E helyen László király adott birtokot a pannonhalmi apátságának 1093-ban. Mivel távol esett a monostortól, a bátai halászhely helyett pénzzel rótták le tartozásukat

²²⁵ Ez a *Kalyanus* nem más, mint Angelos Izsák görög császár fia János. Angelos Izsák felesége III. Béla magyar király leánya, Margit volt (vö. Wertner, i. m. 394—406). Margit Magyarországra jöve II. Endrétől Keve várát kapta és számos délvidéki birtokot, melyben III. Honorius pápa 1223-ban megerősítette (». . . filie nostre M. quondam Imperatrici Constantinopolitane . . .« Theiner, Mon. Hung. I. 39). Fiát, Jánost a pápa 1227-ben felszólítja, hogy a boszniai eretnekek ellen lépjen akcióba (». . . Iohanni, nato nobilis mulieris Margarite quondam Imperatricis Constantinopolitane . . .« Uo. 72). 1229-ben IX. Gergely pápa Külső Sirmióról, mint Margit szerzeményéről beszél (». . . nobilis mulier . . . soror illustris Regis Ungarie acquisivit quondam terram, que appellatur ulterior Sirmia . . .« Uo. 88). 1233-ban »nos Calo Iohannes filius quondam Iursac (var : Iursar) Imperatoris Constantinopolitani« (Uo. 119. ; Fejér III/2. 351). IV. Béla Jánosról 1235-ben mint »dilecto cognato nostro Calo Iohanne domino Sirmy et Comite de Kewe« beszél (Fejér, IV/1. 27) ; 1238-ban »Ioanne Angelo Domino Simone (vö. Sirmie), comite Wachiensi (vö. Bachiensi)« (Uo. 111) ; 1240 : »Ioanne domino Syrmiae et comite Bachiensi« (Zimmermann—Werner I. 69) ; 1241. és 1242. ua. (Blagay Okmt. I. és Wenzel XII. 689.) ; 1242 : »Ioanne Angelo, Domino Syrmiae et Comite Bachiensi« (Fejér, IV/1. 264.) ; 1260 : ». . . Kalyanum comitem Zaladiensem, quo etiam absque heredibus defuncto . . .« ». . . Kalyano comiti Greco . . .« (PRT. II. 309, 310). Vö. még M. Диниѣ : Йован Ангел »Dominus Syrmie« Гласник ист. друштва и Новом Саду IV. 1931. 301. és Holub, Zala m. tört. 450.

^{225^a} ÓMOlv. 121 ; Koller, I. m. II. 146—7 ; Dl. 38970 vö, Szentpétery, Regesta II/2. kézirat 2667 sz.

²²⁶ Schäfer László, A görögök vezető szerepe Magyarországon a korai kapitalizmus kialakulásában. 1930. ; Pach Zsigmond Pál : Az eredeti tőkefelhalmozás. Magyarországon 1952. 134—7.

²²⁷ Vö. Pais Dezső : MNy. VIII. 391—401. ; EtSz. *aszó* címszó ; Bárcki, A tihanyi alapítólevél 32—3.

s ezt a jövedelmet Uros apát 1226-ban a konvent asztalának élmezésére rendelte. 1237-ben határos vele (egy másik) Bába falu.²²⁸

Nézetem szerint e Bába, határában a Görögszó völgygel azonos a veszprémvölgyi görög apácák István királytól nyert Παταδι nevű birtokával, amelynek fekvése eddig kétes volt. István király itt 1001 körül egy Melegdi nevű szőlőművest adott a monostornak (... και εις τὸν Παταδι ὁ μελεκδης ἀμπελοουργὸς εις ... Czebe, i. m. 16). A szőlő említése szintén jellemző a Bába ill. Öcsény határában lévő Görögszóra, amely ma is szőlőhegy részének neve.²²⁹

Ami a Παταδι névben lévő -di képzőt illeti, ez a XI—XII. században még eleven kicsinyítőképző volt s így bármely névhez járulhatott, vagy attól elmaradhatott.²³⁰

A b hangnak középgörög π-vel való jelölése pedig szabályos (vö. pl. Bács idézett Παγάτζιον feljegyzését).²³¹

Hasonló ehhez a Kenese határában lévő Göröghegy esete.

István király 1001 táján a veszprémvölgyi apácáknak adta Mama, Sandru, Knesa és Tzitum birtokokat (»... και τὸν Μάμα και τὸν Σάνδροου και τὸν Κνησα και τὸν Τζίτουμ...« Czebe, i. m. 16).

Kálmán király 1109-i latinnyelvű megerősítő levelében e 4 birtokról azt mondja, hogy földje nem közös másokkal s csak az telepedhet meg benne, akit az apátnő bebocsát: »Tertia villa est Mama. Quarta Scondur. Quinta Kinessa. Sexta Citum. In istis quattuor villis: Mama, Scondur, Kinessa, Citum, non est terra communis nec licet alicui habitare nisi quem abbatissa admiserit.« (Uo. 19).

Kálmán szóbanforgó 1109-i oklevelének 1290 körül hamisított példánya ehhez még hozzáfűzi, hogy a négy falu együtt van körülhatárolva s ezt az egész földet hívják Akarattyának: »In istis quinque villis; videlicet Mama, Sondur, Kensa, et Chitun non est terra communis et tota terra ipsarum villarum, scilicet Akaratia circumiacet in metis, nec alicui liceat habitare nisi prius domina abbatissa voluntate admiserit.« (Turul XIX. 130.)

A szóbanforgó négy falu az egész középkoron át fennmaradt (v. ö. Csánki III. 226, 237, 241, 249), a török idők viharait azonban egyedül Kenese vészelte át. A három elpusztult falu lakossága jórészt szintén idemenekült és így Kene-

²²⁸ PRT. I. 325.

²²⁹ Παταδι-t Gyomlay (Ak. Tört. Ért. XV. 506; XXXI. 116), Melich (MNy. X. 151. XXIV. 112.; EtSz. II. 130) Czebe (i. m. 17., 100), Darkó (EPhK. XLI. 259), Jakubovich (MNy. XX. 11; ÓMolv. 15), Gombocz (ÓM. II/1. 88) Fadd 1055-ben előforduló Fotudi névvel azonosította, de Mikos (MNy. XXXI. 116) érvelése nyomán Pais (SzIEmI. II. 635), Gyóni (Szórványemlékek) és Bárczy (Tihanyi alapítólevél 42) ezt az azonosítást elvetette. Mikos i. h. új azonosítást javasolva a veszprémmegyei Enying mellett fekvő Pata helysére (Csánki, III. 246) gondolt, míg Pais földrajzi szempontok alapján a veszprémmegyei Patvására (uo.) nevet vetette fel. Ez utóbbi azonban nem jöhet számításba, mert Patvására Győr nembeli Pat nádorról kapta nevét, kinek itt birtoka volt (Karácsonyi, MNemz. II. 102). Arra a tárgyi ellenvetésre, amelyet a Fadd azonosítással szemben Mikos és Pais felhoz, s amely Bába esetében is fennáll, t. i., hogy túl messze esik a monostor központjától, Uros apát idézett 1226-i oklevele maga megadja a választ.

²³⁰ E képzőre ld. Bárczy, A tihanyi alapítólevél 148.

²³¹ Vö. Moravcsik, Byzantinoturcica II. 43; Gyóni, Szórványemlékek 205.

séhez csatolták az elpusztult faluk határait. Kenese múlt századi határa tehát nagyjából a veszprémvölgyi apácák egy tagban lévő négy falujának határával azonos. Rendkívül tanulságos tehát Kenese 1864. évi részletes határleírását elolvasnunk, amelyet Pesty Frigyes felhívására a kitűnő történeti érzékkel megáldott helybeli községi jegyző, Szántó Lajos készített:

»I. Kenese falu a Balatonnak kelet északi sarkánál fekszik, Veszprém megyében a palotai járáshoz tartozik.

VII. Délről a határban fekszik **Akaratja**; ez előtt csárda jelenleg urodalmi tisztalak, az urodalom földbirtoka 1853-ik évben itt hasítatott ki. — kidől a Balaton magas partjaira. *Akaratjától* nyugatra az említett **Csitten** jelenleg szőlőhegy a hajdani templom maradványaival, *Csittenből* a balatonra lenyúló völgy *Maisa torok*, ettől észak keletre a *Matacsi erdő*, benne egy völgy *Zánkháza*, észak keleti része *emberölés* száj hagyomány szerint egy ismeretlen egyén meggyilkolt hullája találtatott itt. Ettől észak nyugatra fekszik a *Márkó szőlőhegység* a kenesei határ keleti részében. *Márkó szőlőhegy* felett északra nyúlik egy dülő, mely részint legelő részint szántóföldekből áll keletről magas partomladékok határozzák s *hosszu mező* név alatt ismert. Tagosítás után egy része felszántatván sok sarkantyút s fegyvertöredéket találtak, melyek egyes családoknál máig is láthatók. — Hosszú mező alatt délre van az *öreghegy* szőlő hihetőleg legelőbe ültetett be, vagy mivel egyik része a határnak legmagasabb pontja, ennek részei a *hosszu mező* be kinyúló szőlők, a falu felőli partos része *göröghegy*; az északnyugoti része *nyulhegy*. Ezen *öreghegytől* észak nyugatról a *gyümölcskerti szőlőhegy*, s a kettő között egy régi vízmosás *mé(?) árok* névvel. A *gyümölcs kerttől* nyugot északra terül el a *Berek* jelenleg jó karban lévő szőlőhegy, hajdan vadberek, hol, az ős erdők nyomai most is láthatók. A *berek szőlőhegytől* nyugatra elterülő szántóföld *Sérhegy* nevet visel.

Mámai pusztá az érintett *Sérhegy* mellett ki dől a balatonra, szántóföldje kerítés névvel ismeretes, mely szántóföld mellett a *mámai erdő* van, ez erdő balaton felőli széle magas partomladék, mely partomladék *má* nevet visel forrásos süppedős hely, a benne balatonra levezető szakadék *Hollósvölgy*. A mámai pusztától délkeletre van a *Sandori szőlőhegy*, mely hajdan a *sandori* közbirtokosság határában fekiült, ennek északkeleti része *Fáncsér* nevet visel. *Sandori szőlőhegyben* egy völgy, mely a balatonra lenyullik, a benne lévő forrásoktól *kutvölgynek* hivatik, — *Sandortól* keletre fekszik *Bögre szőlőhegy*, ez alatt délre egy pusztá mezőség terül, melyen hajdan a *Sandor* helység állott, templomának köveit nem rég hordták el, ásás után ma is mindenütt találhatók az épületek nyomai. Lakosai időközben nemesek is voltak a község még 1676-ban állott, egy régi Kenese község levéltárában lévő okmány — melynek eredetije 1395-ben kelt s a veszprémi káptalanban van — még a határpart s a tanuk vallomását tárgyzazza, ezen okmányban *kenesei*, *sandori*, *csitteni* nemesek és jobbágyok névszerint emlegettetnek. Úgy szinte a kenesei határban *Sajt utja Katora(?) ut*-ak továbbá *Darvaskép* nevű fák s. t. b. szinte egy másik okmányban *Fehérföld Somosvölgy*, *Kopár-utja*, továbbá, hogy a kenesei és papkeszi lakosság között határ per levén a hajdukát a keneseiek levágták, elvitetni nem akarták engedni s. t. b. de ezen helyeket ma már bizonyosan nem tudhatni. A *Sandori faluhelye* a Balaton legkeleti sarkán a part tetőn áll innét a balaton felőli völgy *kerék aszó* nevet visel, mivel hajdan nem igen termett szénát máig is rét és legelő. A *Sandori faluhelytől* délfelé fekszik a *partfői szőlőhegy*, mely nevét a határ sőt a környék legmeredekebb s magasabb partjától vette, ennek északi része *gella* északnyugoti *Telek* keleti *szederjes* teteje *partfő* név alatt ismert, mely *partfő* függőleges meredek és szédítő magasságból a Balatonra néz, ezen *partfő* függőleges déli oldalában láthatók a *Tatárlikak*, melyek részint egymás mellett, részint egymás felett megdőbbentőleg néznek a Balaton távéra, földpince alakúak, némelyekbe fel is lehet menni, s hogy ott emberek laktak annak világos nyomai a bennök lévő vakablakok, rudak, szegkek helyei s. t. b. sőt a községi levéltárban lévő fentebb érintett okmányok három embert is említenek névszerint ki a partban lakott, ki a partban született, s. t. h. A *partfő* alatt kezdődik a *balaton* széle nádassal, melynek egy része itató ezen felül *pörös* nevet visel, vége *papnádnak* nevezetik, szájhagyomány szerint a tulsó parttól egy pap fürdés közben itt vetődött ki. Ezen nádlás mellett volt a Gf. Széchenyi által létesített gőzhajó állomás, mely azonban már végkép elpusztult. — A falutól délkeletre lévő szőlőhegy *utalja* nevet visel, egy út mellett, mely *Csipkés útnak* nevezetik, mivel téli fagy és szárazság alkalmával igen rázós. — A falu délkeleti sarka *Hopprongyos* nevet visel, mivel ez előtt 80 évvel zsellérek építkeztek oda.

Kelt Kenese 1864. April 15-én

Szánthó Lajos mk.
közs. jegyző

(más kézírással:) Ötsi Josef m k biro«

(Pesti Frigyes Helységnévtára 60. kötet 205—207 l. a Széchenyi Könyvtár kézirat-tárában.)

Ebből a plasztikus leírásból nemcsak azt tudjuk meg, hogy a helybeliek Kenese pusztáit az Árpád-kori adatoknak hangtanilag pontosan megfelelő *Csitten* (1001/1109 : Τζίτουρι; 1109 : *Citun*; † 1109 [1290 k.] : *Chitun*); *Máma* (1001/1109 : *Máμα*; 1109, † 1109 [1290 k.] : *Mama*) és *Sandor* (labiális *a*-val!! v. ö. : 1001/1109 : Σάνδορος; 1109 : *Scondur*; 1240 : *Sondur* Dl. 249; † 1109 [1290 k.] : *Sondur*) néven ismerték,²³² hanem az is nyilvánvalóvá válik, hogy a környékbeli lakosság a Kenese mögött húzódó *Göröghegy* nevében a görög monostor birtoklásának emlékét őrizte meg.

Ha elolvassuk az idézett határleírást, találunk emellett benne régészeti szempontból is figyelmet érdemlő adatokat. Szánthó Lajos plasztikus leírása a Balaton meredek partjába vájt barlanglakásokról, melyek »megdőbbentőleg néznek a Balaton tavára« a bazilita szerzetesek remetebárángjait idézi gondolatunkba.

Csemegi József nemrégiben alapos tanulmányban ismertette a hajdan bazilita remeték települést szolgáló tihanyi és zebegényi barlanglakásokat. Rámutatott arra, hogy e két barlangcsoport az Athos-hegyi, valamint kievi és pszkovi remetebárángok mintájára vízpart mentén, megragadó tájképi keretbe illeszkedően települt; egyik a Balaton, másik a Duna kanyarja felett. Eredetüket megvilágítva kifejtette, hogy mindkettő már a XI. sz.-ban megvolt és kapcsolatban állhatott az I. Endre (1047—1060) által alapított tihanyi bencés és visegrádi bazilita monostorral. A két bazilita remetesség orosz eredete mellett szól a tihanyi barlangtelep 1211-i »Oroszkő« neve és a monostoralapító király orosz kapcsolatai. Ő maga Kiebben keresztelkedett meg, felesége pedig Nagy János király kievi nagyfejedelem leánya volt.²³³

A veszprémvölgyi görög monostor birtokán épített vízparti barlangok,

²³² *Csitten* és *Sandor* pusztáinak nevét már régen azonosították a veszprémvölgyi birtokokkal, azonban Fényes Geográfiai szótárának és Lipszky Repertóriumának feljegyzésén elindulva *Csitény*, *Csütény*, *Csétény*, ill. *Sándor* alakot vettek fel. (Vö. pl. Csánky, i. h.; ÖMÖlv. 17; Pais: SzlEml. II. 627, 630; Gyóni, Szórványemlékek 116, 134) Megjegyzem, hogy Jankó János kenesei helynévgyűjtésében szintén *Csütény* alakot közöl s utal a katonai térkép hibás *Csitény* alakjára, míg *Sandor* esetében Pesty gyűjtésére is hivatkozva (!) *Sándor* alakot közöl (i. m. 50, 60, 76).

Itt jegyzem meg, hogy az 1055-i tihanyi alapítólevélben lévő *Knez* nem azonosítható Kenesével és *putu ueieze*, valamint *seku ueize* nem lokalizálható ide (így Bárzsi i. m. 23—5 és térkép), mert e terület 1055 előtt is, után is, a veszprémvölgyi apácák kizárólagos birtoka volt, s így a tihanyi apátság nem kaphatott ugyanott birtokot.

²³³ A tihanyi barlanglakások. Archeológiai Értesítő 1946—48. 396—405. Csemegi az orosz kapcsolat helyes kifejtése mellett hitelesnek fogadja el az 1390 körül hamisított 1093-i tihanyi oklevél azon szavait, mely szerint az oroszok szerzetescellákat egy Orosz nevű nemes alapította: »... Capella Sancti Nicolai et celle monachorum in *Hurozkw* olym per quendam nobilem virum *Huroz* de eadem Tychon divino cultui convocatis et donatis... ecclesie...« (PRT. X. 496). Azt hiszem, hogy itt ugyanolyan kései népetimológiával, illetőleg kitalálással van dolgunk, amilyenre Anonymus művében számos példát találunk. Jellemző, hogy a népmonda a népneveket rendszerint megszemélyesíti; pl. a *marót* <*moravci*> »morva« népnévből krónikáinkban *Marót* vezér stb. ld. Györffy György, Krónikáink és a magyar őstörténet 97. Az *Oroszkő* ugyanúgy az orosz népvét tükrözi, mint a *Göröghegy*, *Görögrev* stb. a görög etnikumot ill. vallást.

az ú. n. »Tatárlikak« ismeretében tehát méltán felmerül a gondolat, hogy nem remetebarangokkal van-e itt is dolgunk.

A barlangokkal kapcsolatos eddigi kutatások nem támogatják e feltevést. A kenesei barlangokat a századforduló táján kikutatta Jankó János, de újabb keletűnek ítélte. Megállapította, hogy egyeseket nemrégiben is laktak, másokat pedig egy 1676-ban kelt jegyzőkönyv is emleget, azt állítván, hogy egy Parrag nevű ember »ott lett ez világra.«²³⁴ Dömötör Sándor e barlangokkal foglalkozván rámutatott, hogy előfordul a »Töröklükak« elnevezés is (a »lik« a barlang balatoni neve) és a néphit szerint e barlangok a tatárjárás, ill. török idők alatt a lakosság búvóhelyeül szolgáltak. Ő maga létrejöttét a kenesei szegénységnek tulajdonítja.²³⁵

E feltevések azonban nem egészen megnyugtatóak²³⁶ s éppen ezért nem volna haszontalan a kenesei barlangokat újból vizsgálat alá venni.

Kenese idézett határleírásában emellett két olyan elpusztult falu templomának maradványairól is olvasunk, amely valaha a veszprémvölgyi apácák birtokában volt. Tudva azt, hogy a szávaszentdemeteri monostor birtokain többhelyütt görög rítusú egyházak álltak, feltehető, hogy a veszprémvölgyi apácák is emeltek birtokaikon templomokat.²³⁷ E feltevés annál is inkább jogosult, mert e monostor éppen akkor jutott a balatonparti összefüggő földterület birtokába, amikor Magyarországon István király szavára a templomépítés megindult. E templommaradványok régészeti felkutatása tehát nem lenne érdektelen görög monostoraink tárgyi emlékműanyagának megismerése szempontjából.

Még több eredménnyel kecsegtet a szávaszentdemeteri monostor alá tartozó egyházak — így pl. a Szentes melletti Szentgyörgy és a Szentendrei szigeten fekvő Szigetmonostor — feltárása, amelyeknek a bazilita rendhez való tartozását okleveles adat igazolja. Hogy e vonatkozásban van remény eredményekre, azt Szeged példája mutatja. Mint fentebb rámutattam, a szávaszentdemeteri apátságnak Szegeden volt egy »Szent Máriárólk«, azaz Boldogasszonyról nevezett görög egyháza. Ennek a görög egyháznak helyét Szegednek egy 1776—77. évben készült térképe még feltünteteti »Locus ecclesie cond. G. rítus« néven.²³⁸ Az egyház helye a térkép szerint a belvárosban, a mai ref. templom környékén volt. Minden bizonnyal e görög templom maradványai azok a XII. század eleji bizánci hatást mutató palmattás faragott kövek, amelyek a szegedi vár falából kerültek elő a vár múlt századi

²³⁴ I. m. 170—4, hol Jankó fényképeket is közöl.

²³⁵ A kenesei »Tatárlikak«. (Kny. a Veszprémi Hírlap 1937. május 9. és 16-i számaiból.)

²³⁶ A barlangok egy része igen nehezen megközelíthető helyen van s e nehéz megközelíthetőség partomlás előtt és a Balaton magasabb vízállása idején is fennállhatott, ha csekélyebb mértékben is. Ez valószínűtlenné teszi, hogy a helyi szegénység állandó lakás céljából építette volna.

²³⁷ A monostor dunaszigeti birtokának Szent Háromság neve aligha magyarázható másból, mint hogy itten a monostor egy kápolnát emelt.

²³⁸ Cs. Sebestyén Károly, Szeged középkori templomai 25. Az adatra Dercsényi Dezső hívta fel figyelmemet.

elbontásakor.²³⁹ A szegedi görög egyház maradványainak kutatása mellett számbajöhet végül a Duna melletti Nádudvar megvizsgálása is.

E vizsgálatok bizonyára nem egy vonatkozásban kiegészítenék a történeti adatokból nyert hiányos ismereteinket és hozzájárulnának Árpád-kori művelődésünk e fontos kérdésének megvilágításához.²⁴⁰

²³⁹ Uo. 11—2. Cs. Sebestyén e korai köveket egy feltételezett szegedi »vár-templom«-nak tulajdonítja. Szeged azonban az Árpád-korban nem volt város hely; Szeged várára az első adat 1321-ből van (Cs. Sebestyén, Szeged vára 4), s így e feltevés elesik.

²⁴⁰ E helyütt mondok köszönetet lektoraimnak, Moravcsik Gyula akadémikusnak, aki filológiai kérdésekben való segítségnyújtás mellett Sirmiumra vonatkozó bibliográfiai gyűjtésének átengedésével támogatott; továbbá Léderer Emma professzornak, aki egyebek mellett a XIII. századi egyházunió szerepének kidolgozására hívta fel figyelmemet. Végül itt köszönöm meg Mezei Lászlónak, az egyetemi könyvtár kéziratára vezetőjének szakértő tanácsait egyház-történeti kérdésekben.